

בענין מצות תפילין וקדושתן

א. מנין המצוות

הרמב"ם בספר המצוות מונה מצות תפילין לשתי מצוות נפרדות (מצוות י"ב וי"ג), וזה לשונו שם: "והמצוה הי"ב היא שצונו להניח תפילין של ראש והוא אמרו יתעלה והיו לטוטפות בין עיניך וכו'... והמצוה הי"ג היא שצונו להניח תפילין של יד והוא אמרו וקשרתם לאות על ירך". בהמשך דבריו, הרמב"ם הביא ראיה להחלטתו למנותם לשתי מצוות ממנחות (מד.): "והראיה על היות תפילין של ראש ושל יד שתי מצוות אמרם בגמרא מנחות (מד א) על צד התימה ממי שיחשוב שתפילין של ראש ושל יד לא יניח אחד מהם מבלתי האחר אלא בהיות שתיהן לפניו יחד, מאמר זה לשונו מאן דלית ליה שתי מצוות חדא מצוה לא לעבד. כלומר מי שלא יוכל לעשות שתי מצוות לא יעשה האחת, אינו כן אלא יעשה המצוה שהיא בידו ולכן יניח אי זה מהן שיהיו בידו. הנה כבר התבאר לך קראם לתפילין של ראש ושל יד שתי מצוות".

לעומתו, הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות (שורש יא) הביא שהבה"ג מנה מצות תפילין של ראש ושל יד למצוה אחת הואיל וענינים אחד: "וזה סברא תסבול אותה הדעת לבעל ההלכות שמנה גם כן מצות תפילין אחת. אבל הרב מנה התפילין שתי מצוות וכו' ואם נביט לעניינם הרי התפילין ייחשבו יותר ענין אחד, שכל מה שכתוב בזה כתוב בזה והעניין בהם אחד למען תהיה תורת י"י בפינו שומה כנגד הלב והמוח משכנות המחשבה".¹ וקצ"ע בדעת הרמב"ם, אם ענין תפילין של יד ושל ראש חד הוא, מה ראה

¹ רב דניאל הבבלי העיר שסברא זו אינו מכריע (שו"ת מעשה ניסים סימן ה): "ועוד כי ראוי שתהיה חדא מצוה בדרך כי הענין המכוון בהם אחד, למען תהיה תורת ה' בפין, כמו שהענין בציצית למען תזכרו לסברתו בפירוש המכילתא. וכאשר תתבונן בדברי המכילתא לא יראה לנו שיכריע, כי ראית התנא מההסכם בענין, כי כבר מצאנו הרבה מצוות מסכימים בענין אחד, והוא זכר יציאת מצרים, מצוות שבת זכר ליציאת מצרים, ושאר המועדות זכר ליציאת מצרים, ומצוות תפילין זכר לי"מ, ומצוות בכורות זכר לי"מ, ולא יתכן לנו שנעשה כל אלו מצוה אחת".

על ככה לחלקם לשתי מצוות. גם הראיה שהביא ממנחות אינה מוכרחת, וכן העיר הרשב"ץ בזהר הרקיע (עשין סימן יח) שחז"ל קוראים לכל חלק מחלקי המצוה 'מצות אחת', וכמו שמצינו גבי לולב שאינו אלא מצוה אחת עם ד' מינים ואמרנו בגמ' (סוכה לז:): 'אתרוג בשמאל ולולב בימין מ"ט האי תלת מצות והאי חדא מצוה'. ולא דוקא שהגמ' מתכוונת לקבוע מצות השל ראש והשל יד לשתי מצוות נפרדות.²

אמנם נראה שהרמב"ם חולק על הנחת הרמב"ן והבה"ג שתפילין של יד ושל ראש הוין חד ענין לגמרי, דעיין בכותרת להלכות תפילין שחילק ביניהם בהגדרת מצוותן וקיומן: "הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה. יש בכללן חמש מצות עשה, וזהו פרטן: (א) להיות תפילין על הראש. (ב) לקשרם על היד". הרי לגבי תפילין של ראש, כתב שמצותן להיות על הראש, בלשון נפעל, ואילו בתפילין של יד כתב שמצותן בקשירה, במעשה המצוה. בתפילין של ראש משמע שאין מעשה מצוה כלל. בתפילין של יד המצוה היא רק במעשה הקשירה, ומשמע שאין קיום כלל בהיותן על ידו. אם כן, חלוק דין מצות תפילין של יד ממצות תפילין של ראש, וחילקם הרמב"ם לשתי מצוות.³

ב. ברכת המצוה

אולם, דברי הרמב"ם קשים מכיוון אחר, דהנה ביחס לברכת המצוה כתב (תפילין ד:ד): "תפלה של ראש אינה מעכבת של יד ושל יד אינה מעכבת של ראש מפני שהן שתי מצוות זו לעצמה וזו לעצמה, וכיצד

² כך העיר רב דניאל הכבלי (שו"ת מעשה נסים ה): "ואמנם, מה שנתן ז"ל סבה למנות שתי מצוות בחלופי לציצית, ואף כי התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת, כמו התפילין של יד אינה מעכבת של ראש ושל ראש אינה מעכבת של יד, במאמרם בגמרא מנחות מאן דלית ליה שתי מצוות חדא מצוה לא נעביד. ואמרו - וכבר נתבאר לך קריאתם לתפילין של ראש ושל יד שתי מצוות, אי משום הא לא אריא מפני שכבר מצאנו להם כמו זה הלשון, ואינה אלא מצוה אחת, וזה שאמרו אמר רבא לולב בימין ואתרוג בשמאל מאי טעמא הני תלת מצוה והכא חדא מצוה, ואין ספק כי מצות לולב יחידית כוללת ארבעת המינים, ועם כל זאת קראום ארבע מצוות, בדרך שהמה חלקים למצוה, ויתכן שיהיה מאמרם בתפילין שתי מצוות על זה ההיקש וזאת הכונה".

³ עיין בספר המצוות לרס"ג (עשה ה ועשה ו) שמנאם לב' מצוות כמו הרמב"ם וכן הוא דעת החינוך (מצוות תכא ותכב) והסמ"ג (מצוות כא וכב). אבל הר"י אלברגלוני והרשב"ג באזהרותיהם הלכו בעקבות הבה"ג ולא מנו בתפילין אלא מצוה אחת, ועיין בהערות הגר"פ לספר המצוות רס"ג עמ' פא.

מברכין על של ראש מברך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין, ועל של יד מברך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין". הלכה זו שמברכים שתי ברכות, אחת על השל ראש ואחת על השל יד, היא דוקא באופן שמניח תפלה אחת בלא חברתה. אבל אם מניח שתיהן בהדי הדדי, אינו מברך אלא ברכה אחת, כדאיתא שם (הלכה ה): "במה דברים אמורים כשהניח אחת מהן אבל אם הניח שתיהן מברך ברכה אחת והיא להניח תפילין, וקושר של יד ואחר כך מניח של ראש, וכשהוא חולץ חולץ של ראש ואחר כך חולץ של יד".

וקשה, אם דעת הרמב"ם היא שתפילין של ראש ושל יד הן ב' ענינים שונים, ומשום כן חלקם לשתי מצוות, מדוע דורש ברכה אחת לשתיהן? היה לו לחייב ברכה על מצות קשירת השל יד, וברכה בפני עצמה על קיום מצות של ראש, וכמו שמנאם ב' מצוות. ועיין בשו"ת מעשה נסים לרב דניאל הבבלי (סימן ה) שדוקא הוכיח מזה שמברכים ברכה אחת על שתיהן שאינן אלא מצוה אחת: "כי הברכה על שתיהן אחת ואילו היו שתי מצות לא הספיק בשתיהן ברכה אחת, כאשר לא יספיק באכילת פסח והזבח ברכה אחת, ממאמר המשנה לא זו פוטרת את זו ולא זו פוטרת את זו".⁴ כעין זה כתב תוספות ר"ד בספר המכריע (סימן פז), שהוכיח מהיותן שתי מצוות שאי אפשר לפטרן בברכה אחת: "וכך נראה לי עיקר שהרי של יד ושל ראש שתי מצוות הן והיאך יתכן לפוטרו בברכה אחת אלא ודאי על של יד מברך בפני עצמה ועל של ראש בפני עצמה אף על פי שלא סח בנתיים". וצ"ע בשיטת הרמב"ם שדורש ברכה אחת על שתיהן, על אף שמנאם לב' מצוות נפרדות.

נוסף על כך, הרמב"ם (שם הלכה ו) פסק שאסור להפסיק בין הנחת השל יד להנחת השל ראש: "מי שבירך להניח תפילין וקשר תפילין של יד אסור לו לספר ואפילו להשיב שלום לרבו עד שיניח של ראש, ואם שח הרי זו עבירה וצריך לברך ברכה שנייה על מצות תפילין ואחר כך מניח של ראש". מקור הלכה זו נמצא במנחות (לו.): "תניא: שח בין תפילה לתפילה - עבירה היא בידו וחוזר עליה מעורכי המלחמה". רש"י שם (ד"ה סח) פירש שהעבירה היא דוקא באופן שלא חזר ובירך על השל ראש: "סח בין תפילה לתפילה, ולא בירך על של ראש אלא סמך על ברכה ראשונה". וכן הוא ברש"י סוטה (מד: ד"ה עבירה) "עבירה היא בידו, אם לא חזר ובירך".

⁴ ועיי"ש בסוף התשובה מה שהשיב רבי אברהם בן הרמב"ם בראיה זו.

אליבא דרש"י, החסרון בסח בין תפילה לתפילה אינו מדיני הנחת תפילין כי אם מדיני ברכות, שביטל וחסר ברכה למצותו. אך מדברי הרמב"ם הנ"ל מבואר דהעבירה בסח בין תפילה לתפילה היינו אפילו היכא שבירך ברכה שנייה על השל ראש, דלא כרש"י. ועל כרחך לדעת הרמב"ם העבירה בסח בין לתפילה לתפילה היא עצם ההפסק בין הנחת השל יד והנחת השל ראש, והחסרון הוא במצות הנחת תפילין, ולא בהלכות ברכות. ועיין ברבנו מנוח על הרמב"ם שדייק כן (תפילין ד:ו): "דעת רש"י שהשיחה אינה עבירה אלא ביטול הברכה וכו' כגון ששח והניח של ראש בלא ברכה. מיהו מדברי הרי"ף ורבי" משם משמע שהשיחה עצמה היא העבירה". אלא דלפי"ז דברי הרמב"ם צריכים עיון טובא, דלא זו בלבד שפסק שלכתחילה מברכין ברכה אחת על תפילין ש"י וש"ר על אף שהן ב' מצוות נפרדות. יותר מזה, הרמב"ם חידש שאסור להפסיק בין הנחת תפילין ש"י וש"ר, ושהפסק זה הוה חסרון בעיקר מצות תפילין. ואי נימא שתפילין ש"י וש"ר הוין ב' מצוות חלוקין ביסוד דינם, מה חסרון איכא בהפסק בין ב' מצוות שונות? ואיזה מעלה יש לצרף מצות השל יד עם מצות השל ראש, אם ב' מצוות נפרדות הן?⁵ וצ"ע בשיטת הרמב"ם.

כדי לעמוד על שיטת הרמב"ם ואופי היחס שבין מצות השל ראש והשל יד, נעיינ בטיב מצות הנחת תפילין ויסוד דין קדושתם.

ג. אין מורדין מקדושה חמורה

גרסינן במנחות (לד:): "שלח רב חנניה משמיה דר' יוחנן: תפלה של יד עושין אותה של ראש, ושל ראש אין עושין אותה של יד, לפי שאין מורדין מקדושה חמורה לקדושה קלה. ל"ק, הא בעתיקתא, הא בחדתתא". בהסבר החילוק בין עתיקתא לחדתתא, כתב הרמב"ם (תפילין ג:יז) שחדתתא היינו תפילין שלא לבשן אדם מעולם, ועתיקתא היינו תפילין שכבר לבשן אדם: "תפלה של ראש אין עושין אותה של יד ושל יד עושין אותה של ראש לפי שאין מורדין מקדושה חמורה לקדושה קלה, וכן רצועה של תפלה של

⁵ ואדרבה, אם השל יד והשל ראש הוין תרי מילי בעיקר יסוד דינם, אזי דוקא יש להפסיק ביניהם מטעם דאין עושין מצוות חבילות חבילות כדאיתא בפסחים (קב:). וכי האי גוונא מצינו גבי ברכת אירוסין וברכת נישואין שדוקא מפסיקים ביניהם כדי לצאת מן הספק ולברכם על ב' כוסות, עיי"ש בתוספות ד"ה שאין. ומדוע לא נאמר כן בתפילין שיש להפסיק בין השל ראש והשל יד כדי לברך על כל אחת בפני עצמה.

ראש אין עושין אותה לתפלה של יד, במה דברים אמורים כשלבשן, אבל תפילין של ראש שלא לבשן אדם מעולם אם רצה להחזירן ליד מותר, וכיצד עושין טולה עליה עור עד שתעשה אחת וקושרה על ידו".

וקשה, דהא דאין עושין תפילה של ראש לתפילה של יד, הרי הוא דין בקדושת התפילין, כדמבואר בהדיא 'אין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה'. ותימה על הרמב"ם שתלה עיקר קדושת התפילין בלבישת הגברא. וכי לבישת הגברא מעלה או מוריד בעצם קדושת החפצא של תפילין? הלא קדושת התפילין תלוין, לכאורה, אך ורק בחפצא דתפילין--בעשיית הבתים, בכתיבת הפרשיות ובצורת הבתים כהלכתן. א"כ הרי משעת גמר עשיית הבתים חלה קדושתן עליהן, קדושת של ראש על תפילה של ד' בתים וצורת אות שין מבחוץ, וקדושת של יד על תפילה של בית אחד. והאיך תלה הרמב"ם עיקר קדושת התפילין בלבישת הגברא?⁶

והנה עיין במנחות (מב:) שאין מברכין על עשיית התפילין ברכת 'לעשות תפילין' מכיון שאין עשייתה גמר מצותה: "שלח רב חייא בריה דרב הונא משמיה דר' יוחנן: על תפילין של יד, אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להניח תפילין, על תפילין של ראש, אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין, ואילו לעשות תפילין לא מברך! אלא לאו היינו טעמא, כל מצוה דעשייתה גמר מצוה, כגון מילה, אע"ג דכשירה בעובד כוכבים - בישראל צריך לברך, וכל מצוה דעשייתה לאו גמר מצוה, כגון תפילין, אע"ג דפסולות בעובד כוכבים - בישראל אינו צריך לברך". ונראה פשוט דמה דאיתא בגמ' שעשיית התפילין אינו גמר

⁶ עיין בנמוקי יוסף ז. ברי"ף (ד"ה מקדושה) שפירש כמו הרמב"ם, ועיין ברש"י (שם ד"ה עתיקתא) שכתב "עתיקתא, שכבר נקשרו בראש, אסור להורידן ולעשות של יד". יש שהבינו בדעת רש"י כשיטת הרמב"ם, שכוונתו לחלק בין תפילין שלבשו אדם מעולם ותפילין שלא לבשו אדם מעולם. לפי"ז גם שיטת רש"י קשה, שתלה קדושת התפילין בלבישת הגברא. אך נראה שאין הכרח לפרש דברי רש"י כן, די"ל שכוונת רש"י לחלק בין תפילין שנקשרו קשירתן לבין תפילין שלא נקשרו קשירתן. ומה שכתב 'בראשו' היינו רק ההיכי יתמצי לקשירת הקשר, אך ברגע שנקשר הקשר בצורת דל"ת חל על התפילה קדושת תפילין של ראש. ונראה דרש"י אזיל לשיטתו בזה, שלדעתו קדושת השל ראש נובעת מ'רוב השם' הכתוב עליה, אות השי"ן שעל הבית ואות ד' על הקשר, וא"כ ברגע שנגמר הקשר בצורת דל"ת חלה על התפילה רובו של שם. עיין רש"י מנחות לד: (ד"ה תפילין של ראש): "תפילין של ראש חמורה קדושתה שרובו של ש-ד-י נעשה בשל ראש שי"ן דל"ת". אך לפי מה שנתבאר לקמן ביסוד קדושת תפילין, שקדושה שייך רק בשעת לבישה, נראה ששיטת רש"י היא כשיטת הרמב"ם.

מצותן, היינו ביחס למצות הנחת תפילין, דכל זמן שלא הניחן עדיין לא קיים המצוה. אבל קדושת החפצא דתפילין ה"ה חלה מיד בשעת עשייתן. משעה שנגמר הבתים כתקונם עם הפרשיות בקדושתן הן עומדים. ולכאורה זהו שיטת הירושלמי (ברכות ט: ג) שמברכים 'לעשות תפילין' בשעת גמר עשייתן, על גמר החפצא לכל דיניה, קדושתה בכלל.⁷

ולפי"ז צריך עיון טובא בדעת הרמב"ם שתלה קדושת החפצא של התפילין בלבישת הגברא, שאינה אלא קיום מצותו, ומה ענין קיום מצות הגברא לעצם קדושת החפצא? הגע בעצמך, וכי סלקא דעתך שספר תורה שנכתב כהלכה, על הספר בדיו, שאינו קדוש בקדושת ספר תורה עד שיקרא בו? ואמנם עיין בשו"ת נודע ביהודה (תניינא, יו"ד סימן קעד) שנשאל בזה, והשואל הביא ראייה מסוגיין, שכמו שקדושת תפילין אינן חלין עד לבישתן, כך קדושת ספר תורה אינה חלה עד קריאתה: "תפלה של ראש אין עושיין אותה של יד שאין מורידין כו' לא קשיא הא בעתיקתא פירש"י שכבר הניחם בראשו כו' וכן פסקו כל הפוסקים דבחדתא מותר אלמא אע"פ שכתב התפילין של ראש עד גמירא וגם עשה להם בתים של ראש לא הוי אלא הזמנה בעלמא, וא"כ הוא הדין ספר תורה אפילו כתבה כולה ונגמרה בתפירה ובעמודים לא מיחשב רק הזמנה כל זמן שלא קרא בה עכ"ל". ועיין שם מה שתירץ הנודע ביהודה לדחות ראייה זו, שאינו דומה ס"ת לתפילין, עיי"ש. וצ"ע מאי שנא קדושת תפילין מקדושת ספר תורה לענין החלת קדושתם?⁸

⁷ וכן הוא מבואר בהמשך הגמ' שם, דלמ"ד ציצית חובת הגברא, אין מברכין בשעת עשייתן, דעדיין מחוסר קיום המצוה. למ"ד ציצית חובת הטלית, מברכין על עשייתן דבהיא שעתא קיים המצוה בשלמותה. כ"ע לא פליגי שהחפצא של ציצת נגמרין בשעת עשייתן. ולמאן דסבירא ליה שנתחדש דין קדושה בציצית (עיין רמב"ן בתורת האדם, ענין ההוצאה ד"ה ואנו ברחמי שמים), לכאורה חלה קדושה זו בשעת עשייתן, הן למ"ד חובת הגברא, הן למ"ד חובת הטלית.

⁸ וכעין זה הקשו האחרונים (עיין שאגת אריה סימן מז, חידושי רבי עקיבא איגר מנחות לד: , קרן אורה מנחות לד: ד"ה תפילה של יד, חידושי רבינו חיים הלוי תפילין א: יא, איגרות הגרי"ד תפילין ג: יז) מדין הזמנה מילתא. דהנה מבואר מסוגיין במנחות שהחילוק בין עתיקתא לחדתתא הוא דוקא למ"ד הזמנא לאו מילתא, אבל למ"ד הזמנא מילתא אסור לעשות תפילין ש"ר לתפילין ש"י כבר משעת הזמנה. והקשו, הרי בגמ' סנהדרין מח. מבואר שבדבר שגופו קדוש כ"ע לא פליגי שהזמנה מילתא היא, וכן נפסק בש"ע (א"ח מב: ג). וא"כ בתפילין שגופן קדוש, לא שייך כל הך פלוגתא אי הזמנא מילתא אי לאו. וצ"ע על הגמ' שתלה הא דאין מורידין מקדושת של ראש לקדושת של יד בהך פלוגתא דהזמנא מילתא.

ד. הנחתן בתיק

ובר מין דין קשה, דהנה כתב הטור בהלכות תפילין (אורח חיים סימן כח) "וכשיסירן יסיר של ראש תחלה ויניחם בתיקן ואח"כ יחלוץ של יד ויניחן עליהם בענין שכשיבא להניחן שימצא של יד תחלה ויניחן". הב"ח (שם) דייק מלשון הטור שיש להניח התפילין בתיק צר ועמוק, ולהשים השל יד על גבי השל ראש כדי שיפגע בה תחילה למחר כשילבשן, להוציא עצמו מן הספק שלא יפגע בשל ראש תחילה ויצטרך לעבור על המצוה: "ורקדק רבינו במה שכתב יסיר של ראש תחלה ויניחם בתיקן וכו' להורות דלא ימתין להניחם בתיקן עד שיסיר גם של יד אלא מיד כשיסיר של ראש תחלה יניחם בתיקן כדי שלא יבוא לידי שגגה להניח של יד תחלה ואח"כ של ראש עליו וכ"ש שלא יעשה שני תיקים אחד לשל יד ואחד לשל ראש ויכתוב על זה יד ועל זה ראש דאטי למיטעי להחליף של יד בשל ראש אלא יעשה תיק אחד ארוך וצר וישים זה על זה דלא אטי לידי טעות והכי משמע להדיא בפרק מי שמתו (ברכות כד א) דקרי תלמודא לתיק זה כובע לפי שהוא עשוי בצורת כובע מלשון גובה כי ארוך הוא התיק וצר כדי שישים זה על זה".

המגן אברהם (שם ס"ק ד) תמה עליו מהא דמבואר בגמ' מנחות הנ"ל (לד): שקדושת השל ראש חמורה מהשל יד, דכמו שאסור להניח דברי נביאים על גבי דברי תורה, שקדושת דברי תורה חמורה, כך אסור להניח השל יד על גבי השל ראש: "בתיק - כתב הב"ח שיעשה תיק צר שיהיו מונחים זה על גבי זה ולא נהירא, כיון דשל ראש קדושתו חמורה, כמ"ש סי' מ"ב, אסור להניח של יד עליו, כמ"ש בי"ד ססי' רפ"ב". ובאמת קשה, היאך פסקו הטור והב"ח להניח השל יד על גבי השל ראש אם קדושת השל ראש חמורה מהשל יד, וצ"ע.

לאור קושיא זו, יש לברר טיב קדושת התפילין של ראש ובמה אשתני קדושתה, לחומרא, מקדושת תפילין של יד.

ה. קדושת השל ראש

והנראה בזה, דהנה מבואר מהגמ' הנ"ל (מנחות לד): שקדושת תפילה של ראש חמורה מקדושת תפילה של יד, אבל הגמ' לא הסבירה במה נשתנה קדושתה, ומאי שנא תפילה של ראש מתפילה של יד דנתקדשה טפי. רש"י שם (ד"ה תפילין של ראש) פירש: "תפילין של ראש חמורה

קדושתה - שרובו של שדי נעשה (בקשר) בשל ראש שי"ן דל"ת אבל בשל זרוע אין אלא יו"ד שיש שם רצועה קטנה כשיעור רחב אצבע ובסוף ראשה מעט כמין יו"ד, ועוד כתיב וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך ותניא ר"א הגדול אומר אלו תפילין שבראש". לדעתו, קדושת השל ראש נובעת מאותיות השם ש-ד-י, השי"ן שעל הבית והד' שבקשר. ומאחר ורוב השם נכתב על השל ראש, דרק היו"ד נכתב על הקשר של יד, ממילא קדושתה חמורה.⁹

ומה שהביא רש"י הך ברייתא דר"א הגדול, "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך אלו תפילין שבראש", נראה שאין כוונתו להביא עוד הסבר מדוע קדושת השל ראש חמורה, אלא להביא ראיה לכך שקדושת השל ראש נובעת מהשם שעליו, מזה ש"שם ה' נקרא עליך". דעיין ברש"י על הברייתא דר"א הגדול (מנחות לה: ד"ה שם): "שם ה' נקרא עליך אלו תפילין של ראש - שכתוב בו רוב השם שי"ן ודל"ת". הרי שעצם הדרשה שר"א הגדול אינו אלא משום השי"ן והדל"ת שעל השל ראש. ועל כרחך, זה שהביא רש"י הברייתא דר"א הגדול בדף לד: אינו להוסיף עוד טעם לחומרת השל ראש, דחד טעמא נינהו.

אולם, שיטת רש"י צריכה עיון מכמה בחינות. ראשית, אם קדושת התפילין בכלל, או קדושת השל ראש בפרט, נובעת מהשם שעליהן, הלא מצד החפצא של הבתים והרצועות אותיות אלו אינן מחוברות אהדדי כדי להחיל קדושת שם שמים. הרי השי"ן נכתב על הבית, הדל"ת על רצועת קשר תפילה של ראש, והיו"ד על רצועת קשר תפילה של יד. למה הדבר דומה, למי שכתב אות שי"ן במקום אחד, אות דל"ת על דף שני, ושוב יו"ד

⁹ וכן כתב רבינו יהונתן מלוניל בפירושו על הרי"ף (הלכות תפילין ז.), וכן כתב רבינו מנוח (תפילין ג:ז) הובא בהמשך, וכן כתב הנמוקי יוסף על הרי"ף (ז. ד"ה מקדושה חמורה, ועי"ש שהוסיף על זה עוד טעם שיש לשל ראש ד' בתים), וכן סתם הבית יוסף כדברי רש"י (א"ח מב:א) וכן פסק בש"ע (שם), וכן כתב הפרישה (שם מב:א), וכ"כ המשנה ברורה (מב:ד) ועוד.

והשוה לפירוש התוספות ר"ד שביאר שקדושת השל ראש חמורה מפני שמקומה על הגברא חשוב יותר (פסקי הרי"ד למנחות (לד:): "לא קשיא הא בחדתתא והא בעתיקתא, פי' קדושת תפלה שלראש היא חשובה מפני הנחתה, שיותר מקום מכובד הוא הראש מן הזרוע כדפרישית לעיל". ועיין מה שנבאר בזה לקמן. ומתוספות (מנחות לה: ד"ה אלו) משמע שקדושת הראש נובעת אך ורק מהשי"ן שעל הבית, וכן הבין השאגת ארי"ה (סימן מז) בדעת התוספות. ועיין בחידושי הרמב"ן (שבת כח:) שמתפק בזה.

במקום אחר, היחול על זה קדושת השם? הלא בעינן לצרף האותיות לשם אחד, ובלי צירוף זה, איך יחול דין קדושת השם על ג' אותיות שאינן שייכות אהדדי?

ועיין ברבינו מנוח (תפילין ג:יז) שפירש דעת הרמב"ם כשיטת רש"י: "תפילה של ראש אין עושין אותה של יד וכו' שקדושת תפילין של ראש יתירה על קדושת תפילין של יד מפני רוב השם שהוא כתוב עליהם וכו' שהם עיקר המצוה, ואמרינן נמי וראו כל עמי הארץ וכו' אלו תפילין שבראש, דאלו מחמת הפרשיות הרי הן שוות בין של ראש בין של יד". וא"כ צ"ע כנ"ל בשיטת הרמב"ם.

ועוד קשה, דעיין בתוספות שם (לה: ד"ה אלו) שהקשו בשיטת רש"י, דכיון שהרצועות אינן קדושין בעצמן, דאינן אלא תשמישי קדושה, הרי זה מן הנמנע שעצם קדושת התפילין נובעת מהשם שעל הרצועות. קדושת הרצועות נובעת מקדושת התפילין בתורת תשמישי קדושה ועל כרחך שקדושת התפילין אינה נובעת מקדושת הרצועות, אלא קדושתן מחמת עצמן. דאם לא תימא הכי, נהפוך הוא, קדושת התפילין נובעת מהרצועות, ונמצא יציבא בארעא וגירא בשמי שמיא: "אלו תפילין שבראש - פי' בקונטרס שכתוב עליהן רוב השם שי"ן ודלי"ת, ונראה דדלי"ת ויו"ד שברצועות לאו אותיות גמורות הן ולא חשיבי מן השם של שדי מדחשיב להו לעיל וברי פ' בתרא דמגילה (דף כו: ושם) תשמישי קדושה ולא הן עצמן קדושין ובשום דוכתא לא קרי להו כי אם קשר של תפילין, עוד אמרינן בפ' במה מדליקין (שבת דף כח:) לא הוכשרו למלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד למאי הילכתא אילימא כו' אלא לעורות והאמר אביי שי"ן של תפילין הלכה למשה מסיני פירוש ופשיטא דצריך בהמה טהורה ומסיק אלא לרצועות משמע דד' ויו"ד לא חשיבי אותיות".

וצ"ע בשיטת רש"י שתלה קדושת התפילין בקדושת השם של אותיות שאינן מחוברות אהדדי, ובקדושת הרצועות דאינן אלא תשמישי קדושה, ולא מעיקר קדושת החפצא של תפילין, וצ"ע.¹⁰

¹⁰ ועיין מה שכתבו התוספות שם בפירוש הברייתא דר"א, "ויש עוד לפרש דלכך קאמר אלו תפילין שבראש משום דנראין יותר משל יד דעל של יד אמרינן לקמן לך לאות ולא לאחרים לאות, מ"ר". וא"כ הא ד"וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך" אינו נוגע כלל לקדושת התפילין, אלא בזה שהן מגולין ונראין. ואין לטעון שעצם קדושת הש"ר תלויה בזה שהן נראין, דמה ענין ראייה אצל קדושה.

ו. קדושת החפצא של תפילין ומצות הנחתן על הגברא

כדי לעמוד על הדברים, יש לעיין בהגדרת קדושת תפילין והיחס שבין קדושת החפצא של התפילין למצות הנחתן על הגברא. הנה הרמב"ם בסוף פרק ד מהלכות תפילין (הלכה כה) אפיין קדושת תפילין על בסיס השפעתן על הגברא הלובשן: "קדושת תפילין קדושתן גדולה היא שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו הוא עניו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה ואינו מהרהר מחשבות רעות אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק, לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום שמצותן כך היא, אמרו עליו על רב תלמידו של רבינו הקדוש שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין". וצריך עיון, מדוע תלה הרמב"ם קדושת תפילין בלבישת הגברא והשפעתן עליו? אילו כתב 'מצות תפילין גדולה היא וכו'" היו דבריו מובנים. אך צ"ע במה שכתב 'קדושת תפילין', הלא לבישת הגברא אינה לא מעלה ולא מוריד בעצם קדושת החפצא של התפילין, כי אם בקיום מצות הגברא. הנאמר כן גבי ספר תורה, 'שקדושת ספר תורה קדושתו גדולה היא שכל זמן שאדם קורא בו הוא עניו וירא שמים וכוליה',¹¹ ודאי דלא, דחובת הקריאה אינה מעלה ומוריד בעיקר קדושת החפצא. אמנם מדברי הרמב"ם הנ"ל משמע שעיקר קדושת התפילין היא דוקא על ידי לבישת הגברא, וצ"ע.¹²

ולא זו בלבד שהרמב"ם תלה קדושת החפצא של התפילין בלבישת הגברא, דהנה בסוף ההלכה כתב 'לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום שמצותן כך היא'. מ'לפיכך' משמע שדין זה נובע מקדושת התפילין, שבה התחיל את ההלכה, וסיים דבריו ב'מצותן כך היא', משמע שהמחייב של מצות הנחת תפילין הוא קדושת התפילין. כלומר, משום שקדושת התפילין גדולה היא כשהן עליו לפיכך מצותן להיות עליו כל

¹¹ או גבי מצות כתיבת ספר תורה ש'קדושת ספר תורה גדולה היא שכל זמן שאדם כותבו הוא עניו וכוליה'?

¹² מקור דברי הרמב"ם הוא בגמ' ברכות (ל:): "אביי הוה יתיב קמיה דרבה, חזייה דהוה קא ברח טובא, אמר: וגילו ברעדה כתיב! אמר ליה: אנא תפילין מנחנא. רבי ירמיה הוה יתיב קמיה דרבי זירא, חזייה דהוה קא ברח טובא, אמר ליה, בכל עצב יהיה מותר, כתיב! - אמר ליה: אנא תפילין מנחנא". ועיין במאירי שם שהביא בשם יש מפרשים שאינו מתירא לימשך בשחוק כל זמן שתפילין: "ויש מפרשים תפילין קא מנחנא כלומר ואינו מתירא להשתקע בשום דבר מגונה". ולכאורה כוונתו כמו שכתב הרמב"ם שכל זמן שתפיליו עליו הוא ירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטלה.

היום. וצ"ע, למה תלה הרמב"ם מצות לבישתן בקדושתן, הרי קדושת החפצא לחוד, ומצות ההנחה לחוד, ולא מצינו כיוצא בזה במקום אחר שהרמב"ם תלה את עיקר חיוב המצוה בקדושת החפצא.¹³ וצ"ע אמאי בתפילין תלה הרמב"ם קדושתן במצות לבישתן, ומצות לבישתן בקדושתן.¹⁴

והנראה בזה, דחלוק דין קדושת תפילין משאר כתבי הקודש כגון ספר תורה ומזוזה. בשאר כתבי הקודש, עיקר קדושתן הוא קדושת החפצא הנובעת מצורת הספר והכתב. אך בתפילין, עיקר קדושתן נובעת מלבישת הגברא ולא מצורת הבתים והפרשיות, ורק על ידי קיום מצות הנחתן, על יד לבישת הגברא, חלין קדושתן. דהנה נראה שב' קדושות נתחדשו במצות תפילין. א. קדושת הבתים עם הפרשיות. וקדושה זו חלה בשעת גמר עשיית הבתים כצורתן עם הפרשיות בפנים.¹⁵ וב. קדושת תפילין. וקדושה זו חלה דוקא על ידי מצות הנחתן ובשעה שהגברא לובשן.

¹³ ואדרבה, גבי ספר תורה הדין המיוחד שתלה הרמב"ם בקדושת הס"ת הוא האיסור למכרו, עיין הלכות ספר תורה פרק י הלכה ב: "ספר כשר נוהגין בו קדושה יתירה וכבוד גדול. אסור לאדם למכור ספר תורה אפילו אין לו מה יאכל וכו'".

¹⁴ והנה אם נשוה דברי הרמב"ם הנ"ל (ד:כה) לדבריו בסוף הלכות מזוזה נתבאר שחילק הרמב"ם בין קדושת התפילין, שהיא דין מיוחד בהלכות תפילין, שקדושתן משפיעין על הגברא הלובשן, לבין דין זכירת אהבת ה' שהיא דין כללי במזוזה, ציצית ותפילין, ואינו תלוי כלל בקדושתן (מזוזה ו:יג): "חייב אדם להזהר במזוזה מפני שהיא חובת הכל תמיד, וכל זמן שיכנס ויצא יפגע ביחוד השם שמו של הקדוש ב"ה ויזכור אהבתו ויעור משנתו ושגיוותיו בהבלי הזמן, וידע שאין דבר העומד לעולם ולעולמי עולמים אלא ידיעת צור העולם ומיד הוא חוזר לדעתו והולך בדרכי מישרים, אמרו חכמים הראשונים כל מי שיש לו תפילין בראשו ובזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו מוחזק הוא שלא יחטא שהרי יש לו מזכירין רבים והן הם המלאכים שמצילין אותו מלחטוא שנאמר חונה מלאך יי' סביב ליראיו ויחלצם". ועל כרחך מה שכתב בתפילין ד:כה הוא דין מיוחד בקדושת התפילין.

ויש להוכיח שכוונת הרמב"ם שם בסוף הלכות מזוזה (ו:יג) היא למצוה כללית של אהבת ה' על פי דבריו בהקדמתו למשנה תורה: "ספר שני [הוא ספר אהבה] אכלול בו המצוות שהן תדירות שנצטוונו בהם כדי לאהוב את המקום ולזכרו תמיד כגון קרית שמע ותפילה ותפילין וברכות. ומילה בכללן לפי שהיא אות בבשרינו להזכיר תמיד בשעה שאין שם לא תפילין ולא ציצית וכיוצא בהן. וקראתי שם ספר זה ספר אהבה". ועיין מה שבארנו במקום אחר בשיטת הרמב"ם במצות אהבת ה'.

¹⁵ ובה נחלקו הבבלי והירושלמי אם מברכים על גמר עשייתן, עיין לעיל. וצ"ע בהגדרת קדושת הבתים אם קדושתן מדין כתבי הקודש או שמא נתחדש בהן חלות שם קדושת הבתים בפני עצמם. ועיין ברמב"ם הלכות ברכות פרק יא הלכה ח שכשפסק הך דינא

ובהסבר הדבר י"ל, לאור שיטת רש"י ושיטת רבינו מנוח בדעת הרמב"ם, שקדושת התפילין היא קדושת השם הכתוב על הגברא, הרי השם ש-ד-י כתוב בצירוף התפילין של יד ושל ראש ורצועותיהן דוקא בשעה שהגברא לובשן, ולא כשהן מונחין בכיסן. וממילא לא חלה קדושת תפילין אלא כש"שם ה' נקרא עליך" דהיינו בשעת לבישה. ונראה שמשום כן תלה הרמב"ם קדושת התפילין בד: כה "קדושת תפילין קדושתן גדולה היא" דוקא במצות לבישתן הן בתחילת ההלכה "שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו הוא עניו וירא שמים וכו'" והן בסוף ההלכה "לפניך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום שמצותן כך היא".

ועל פי זה מובן היטב מה שפסק הרמב"ם (ג:יז) שעושיין תפילה של ראש לשל יד כל זמן שלא לבשן אדם מעולם. דכיון שעיקר קדושת התפילין הוא על ידי לבישת הגברא, על כרחך כל זמן שלא לבשן אדם מעולם לא חל על התפילה חלות שם קדושת תפילין של ראש. ולא איכפת לן שהחפצא נעשית בצורת תפילין של ראש עם ד' בתים וצורת השין מבחוץ, כיון דקדושת התפילין אינה נובעת מהחפצא כשאר כתבי הקודש, כי אם מלבישת הגברא. ועיין ברבינו מנוח (שם) שפירש כן: "בשלבשן - דחלה קדושה עלייהו. אבל תפילין של ראש שלא לבשן אדם מעולם וכו' - דהא אכתי לא חיילא עליהו קדושה כלל כיון דלא נעשית בהן המצוה". הרי בהדיא שקדושת התפילין חלין דוקא בשעת לבישתן. ובזה חלוק דין תפילין משאר כתבי הקודש. דבשאר כתבי הקודש קדושתן ומצוותן הויין ב' דינים חלוקים. קדושת החפצא, שקדושת ספר תורה ומזוזה חלין על חפצא של ספר תורה או מזוזה הכתובים כהלכתן וכצורתן. ועוד דין של קיום מצותן, דהיינו מצות לימוד או כתיבת ס"ת או קריאת התורה או מצות קביעת מזוזה בדלת וכדומה. משא"כ תפילין שעיקר קדושתן תלויין בקיום מצותן על ידי לבישת הגברא.¹⁶ וזהו מה שכתב רבינו מנוח "דהא אכתי לא חיילא עליהו קדושה כלל כיון דלא נעשית בהן מצוה".¹⁷

דמנחות מב: שאין מברכים על מצוה שאין עשייתה גמר מצותה כתב ש"אנינו מברך בשעת עשייה אשר קדשנו במצוותיו וצונו וכו' לכתוב תפילין". ומדויק הוא ששינה מלשון הגמ' (עיין בירושלמי ברכות ט:ג) דשם איתא 'לעשות תפילין' ואילו הרמב"ם כתב 'לכתוב תפילין'. משמע שלדעתו כל קדושת החפצא של הבתים היא רק בתורת כתבי הקודש, ולפניך הדגיש כתיבת הפרשיות ולא עשיית הבתים, ודק.

¹⁶ ולפי"ז אתי שפיר קושיית האחרונים מהזמנא מילתא בדבר שגופו קדוש (עייל לעיל הערה 8). דעיין בלבושי שרד (א"ח מב:א) שדחק לתרץ שמאי דאמרינן שבגופו קדוש לכ"ע הזמנא מילתא, זהו דוקא לענין להשתמש בו לחול, כלומר להוריד מקדושה

לחולין, אך להוריד מקדושה חמורה לקדושה קלה, כמו בתפילין ש"ר לתפילין ש"י, בזה לא איכפת לן שגופו קדוש. ועיין בחידושי רע"א למנחות לד: שהרגיש בתירוץ זה ותמה עליו: "אבל באמת זה דוחק גדול, דלמ"ד הזמנה מלתא היא אסור להורידו גם לקדושה קלה ולמ"ד לאו מלתא אף דבגוף הקדושה מלתא היא מכל מקום מותר להורידו לקדושה קלה, דמה הפרש בין זה לזה".

ועיין בחידושי רבינו חיים הלוי (תפילין א:יא) שהקשה על שיטת בעל המאור מסוגיין. הבעל המאור חילק בין קדושת הפרשיות וקדושת הבתים, לדעתו הבתים אינן אלא תשמישי קדושה, דוקא הקלף עם הכתב הוא קדוש בעצמו. ותמה עליו הגר"ח, דמצד קדושת הפרשיות בזה י"ל שהבתים הוים רק תשמישי קדושה, אבל מצד קדושת תפילין שהיא דין וחלות שם בפני עצמה, הרי פשוט שהבתים הוין קדושים מחמת עצמם. הגר"ח הביא ראיה לכך מסוגיין במנחות שחילק בין קדושת הש"ר והש"י, ועל כרחך אין זה מצד קדושת הפרשיות, דבזה קדושת הש"י וש"ר שוין, ואשר על כן מוכרח מהגמ' שיש חלות שם קדושת תפילין בפני עצמה שחלה על הבתים, ושקדושתם מחמת עצמם: "אלא דלשיטת הבעל המאור דמחלק בין עור הבתים שהוא תשמישי קדושה לגויל שהוא עצם הקדושה, קשה דכל זה הוא לענין דין קדושת כתב בזה הוא דחשיבי הבתים רק תשמישי קדושה כיון דבהו עצמן ליכא כתבא, אבל אכתי הן עצמן עצם הקדושה משום דין קדושת תפילין דבזה קדושתן מצד עצמן באה, והפרשיות עם הבתים והרצועות יחדו הן הן עצם התפילין, ואכולהו יחדו חיילא קדושת תפילין... והרי הא ודאי דלענין דין קדושת כתב קדושתה באה תיכף בשעת כתיבה ואין חילוק בין חדתא לעתיקתא, ומדמותר בחדתא לשנות משל ראש לשל יד ש"מ דבדין קדושת כתב של הפרשיות של ראש ושל יד קדושתן שוה, והא דשל ראש קדושתו חמורה הוא רק מדין קדושת תפילין, ובעל כרחך דהן עצם הקדושה וקדושתן מעצמן מהכתב והבתים ביחד, דהרי התוספת קדושה דשל ראש הוא רק מקדושת התפילין בעצמן ולא ע"י קדושת הכתב שבפרשיות".

אלא שלפ"ז יוצא שקדושת הבתים קדושתן מחמת עצמן והוין גוף הקדושה, ואז הדרא קושיתו לדוכתא מדוע שייך המחלוקת אי הזמנא מילתא לתפילין שגופן קדוש. ועיין שם שכתב שאה"נ לפי סוגיין צריך לומר שתפילין אינן גוף הקדושה, וכדעת בעל המאור שקדושתן נובעת מהפרשיות: "אלא דצ"ע על דברינו מהסוגיא דמנחות דף ל"ד שהבאנו למעלה דהך דינא אם בחדתתא מותר לשנות משל ראש לשל יד הוא תלוי בפלוגתא דהזמנה מילתא היא. הרי להדיא דלמ"ד הזמנה לאו מילתא היא גם בתפילין לא מהניא הזמנה. ומוכרח מזה אחת משתי אלה, או דגם בעצם הקדושה הוא תלוי בפלוגתא דהזמנה מילתא היא וכדעת התוס', או דתפילין מצד עצמן לא הוויין עצם הקדושה כלל וכדעת בעל המאור".

במילים אחרות, לדעת הגר"ח או שקדושת התפילין והבתים היא גוף הקדושה וא"כ קשה מהסוגיא במנחות לג: שתלה קדושתן בהזמנה מילתא וזה לא שייך בגוף קדושה. או שקדושת הבתים הוה תשמישי קדושה לקדושת הפרשיות וא"כ קשה מאותה הסוגיא במנחות לג: שחילק בין קדושת השל ראש והשל יד, וזה אינו שייך אם קדושתן נובעת מהפרשיות שהרי פרשיותיהן שוין.

אך לפי הנתבאר יש לומר בקלות שקדושת הבתים אינה קדושה מחמת עצמן, אלא תשמישי קדושה לקדושת הכתב כדעת בעל המאור, שקדושת הבתים נובעת מקדושת

ולפי יסוד זה יש ליישב קושיית המגן אברהם על הב"ח והטור שפסקו להסיר השל יד ולהניחו על גבי התפילה של ראש בתוך התיק, על אף שקדושת השל ראש גדולה מקדושת השל יד, ונגד ההלכה דאין מניחין נביאים על גבי דברי תורה. והנה לפי מה שנתבאר ביסוד קדושת התפילין, דעיקר קדושתן הוא על ידי לבישת הגברא, נראה שהא דקדושת השל ראש גדולה מקדושת השל יד היינו דוקא בשעת קיום מצותן דאז שייך הסברא דרובו של שם על השל ראש, ולא כשהן מונחין בתיק דאז ליכא שם כתוב כלל, וכל שכן דליכא דין רובו של שם. מצד קדושת הבתים והפרשיות,

הפרשיות. אך כל זה לגבי קדושת הבתים שלא בשעת הנחתן. אולם, לגבי עיקר קדושת תפילין שהוא בשעת לבישתן, אין זה תלוי בקדושת הפרשיות, כי אם בחלות שם קדושת תפילין בפני עצמה שחל על הבתים ועל הגברא ביחד בשעת לבישתן, מחמת השם שמים שכתוב על הגברא. ובזה הרי קדושת השל ראש גדולה דרוב השם עליו. ודוקא בשעת הלבישה יש לומר שחל על הבתים חלות שם קדושת תפילין שגופן קדוש. ועוד, גם אם נאמר שקדושת הבתים שלא בשעת הנחתן הוה גופן קדוש, שלא כדעת בעל המאור, עדיין נראה לומר נגד הגר"ח, שהרי חומרת קדושת השל ראש אינה נובעת מקדושת הבתים, כי אם מקדושת התפילין שהיא דוקא בשעת לבישה וכו'. קושיותיו של הגר"ח נובעות מזה שהוא משווה קדושת תפילין עם קדושת הבתים. ואילו לדבריני שהן ב' דינים, לא קשה מידי, ודו"ק.

ועיין באגרות הגרי"ד (תפילין ג: יז) שג"כ הקשה מדוע תלה הגמ' קדושת תפילין שגופן קדושה במח' הנ"ל אי הזמנא מילתא היא, וכתב לחלק שבאמת מצד עיקר קדושת התפילין אין חילוק בין קדושת השל ראש לקדושת השל יד, ואין לחלק ביניהם אלא מצד קיום מצוותן: "וכל הך דינא דעושים של ראש לשל יד לא נאמר בהלכות הבדל קדושתם, אלא בדינא של מעלין בקודש ולא מורידין, שאינו שייך לחלות קדושת תפילין אלא לקיום מצותן, דמעלתה של תפילין של ראש אינה על ידי קדושתה, אלא על ידי קיום מצותה, שהמצוה של ראש ביחס לשל יד היא העלאה, ושל יד לגבה הוי הורדה, וזה תלוי בקיום מצות הנחה וכו'". ובהמשך דבריו הוסיף ביאור: "בנוגע לקדושת התפילין אין שום חילוק בין קדושת תפילין של ראש לבין של יד, והם חדא חפצא של תפילין וחדא קדושה, ובדינא של גוף הקדושה אין לחלק כלל בין תפלה זו לזו, וכל דינא של אין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה נאמרה בחפצא של קיום מצותן של תפילין". ועיקר דברי הגרי"ד תמוהים שפירש הך דינא דאין מורידין מקדושה חמורה כדין בקיום המצוה ולא בקדושתן, שהרי הגמ' בהדיא כתבה בלשון קדושה ולא בלשון מצוה (וכן כל המפרשים, וביניהם רש"י, תוספות, תוספות רי"ד ורבינו מנוח ועוד, פירשו בקדושת התפילין). אך לפי מהלכנו, י"ל שפיר, דעצם קדושת התפילין תלוי בלבישה כנ"ל.

¹⁷ וכעין זה איתא בתוספות רי"ד בפסקיו למנוחות (לד:): שכתב שקדושת השל ראש חמורה מפני שמקומה חשוב יותר בגברא: "לא קשיא הא בחדתתא והא בעתיקתא, פי' קדושת תפלה שלראש היא חשובה מפני הנחתה, שיותר מקום מכובד הוא הראש מן הזרוע". הרי שגם הרי"ד תולה עיקר קדושת החפצא בלבישת בגברא. ולפי"ז ג"כ מובן מדוע לא חל קדושת של הראש עד שיניחין.

דהיינו קדושתן כשהן מונחין בכיסן, קדושת השל יד והשל ראש שוין,¹⁸ ושפיר מניחין השל יד על גבי השל ראש בתיק.¹⁹ ונראה שזהו כוונת רבינו מנוח (ג: יז) "שקדושת תפלין של ראש יתירה על קדושת תפלין של יד מפני רוב השם שהוא כתוב עליהם. והיינו דמברכינן על תפילה של ראש על מצות תפלין שהם עיקר המצוה."²⁰ דאלו מחמת הפרשיות הרי הן שוות בין בשל ראש בין של יד."²¹

והנראה עוד בזה, דלא זו בלבד שעיקר קדושת התפילין הוא על ידי לבישתן, כי אם שעיקר קדושת התפילין הוא קידוש הגברא על ידי לבישת התפילין, ועל ידי השם שמים הכתוב עליו כשהוא מלובש בתפילין: "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך". והן הן דברי הרמב"ם הנ"ל (ד: כה) שאפיין קדושת התפילין על בסיס השפעתן על הגברא, קידוש הגברא להיות ירא שמים ועניו ומפני לבו לדברי האמת וכו'.

ועל פי זה אתי שפיר שיטת רש"י שקדושת השל ראש חמורה מאחר ורוב השם ש-ד-י כתוב עליה. והקשינו דהלא בעינן אותיות דבוקות זו בזו כדי להחיל קדושת שם, ובמה נצטרפו השי"ן שעל הבית של השל ראש והדל"ת שעל הקשר של רצועת השל ראש עם היו"ד שעל הקשר של רצועת השל יד, הרי זה ככותב שי"ן על דף אחד, דל"ת בקלף שני, ויו"ד על קלף שלישי במקום אחר. דמה ענין חפצא של תפילין של יד לחפצא

¹⁸ ולפי זה נראה, דמה דאיתא בגמ' וברמב"ם שאין עושין תפילה של לראש לתפילה של יד, אין איסור בשינוי החפצא גרידא. דאין איסור בהחלפת צורת הבתים ואינו עובר עד שיניח התפילה על ידו כהנחת של יד.

¹⁹ ועיין בשיעורי הגרי"ד על סת"ם (דף כח) מה שתירץ בזה שיש כאן קדושה אחת עם חילוק דרגות. אבל לפי מה שנתבאר אין צריך לזה דשיטת הב"ח והטור מחוורת כשמלה, מכיוון שחילוק קדושת השל יד והשל ראש הוא בשעת לבישה.

²⁰ ודו"ק שרבינו מנוח הסיק מחומרת קדושת השל ראש שהיא הוה עיקר המצוה, וכמו שבארנו בטיב היחס שבין קדושת התפילין ומצותן. וכעין זה כתב רבינו מנוח בד: ד"ה וכיצד, עיי"ש.

²¹ ודחוק לומר שרובו של שם הוא דין בצורת התפילין של ראש, דלכאורה אין מקום לדבר על רובו של שם בשעה שאין כתיבת השם. וכתיבת השם היא דוקא בשעת לבישתן. ועוד, הרי הרצועות שעליהן הקשר של דל"ת אינן, על פני הדברים, חלק מצורת הבתים, והוין רק תשמישי קדושה, כמו שהקשה תוספות (מנחות לה:): בשיטת רש"י, ועיין לקמן. ודוק שהרמב"ם הקפיד שלא לערב דיונו בצורת הבתים עם דיני הרצועות. הרמב"ם דן בצורת הבתים בג: ב-ד, ורק אחרי שסיים דיני הבתים והפרשיות לכל דיניהם חזר לדון בדיני הרצועות בפני עצמן בג: יב-יג.

של תפילין של ראש. אבל לפי מה שנתבאר, שעיקר קדושת התפילין הוא קידוש הגברא על ידי השם הנכתב עליו בשעת לבישתן, לא קשה מידי. אין זה דומה לשם הכתוב בחפצים שונים כיון שהחפצא בו נכתב שם ה' אינו הבתים של התפילין, אלא הגברא הלוּבשן. והרי השם במלואו כתוב עליו על ידי התפילין, וכלשון הקרא "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך". וזהו עיקר קדושת התפילין, שיהיה שם שמים כתוב על הגברא ממש, וזהו שכתב הרמב"ם שקדושת תפילין גדולה היא שכל זמן שתפילין עליו הרי הוא עניו וירא וכו'.

ואתי שפיר לפי"ז מה שהקשו התוספות בשיטת רש"י דרצועות אינן אלא תשמישי קדושה, והיאך תלה רש"י קדושת התפילין בקדושת הרצועות, אם כל קדושת הרצועות הן רק בתורת תשמישין לתפילין. אולם, לפי הנתבאר, שקדושת התפילין אינה נובעת מהחפצא של הבתים והפרשיות כי אם מלבישת הגברא וקידוש הגברא על ידי קיום מצות הנחת תפילין, לא קשה מידי. דמצד לבישת הגברא וקיום המצוה, הרי הקשר של התפילין הוא מעצם ומגוף המצוה ודינו שוה לדין הבתים.²² החילוק בין הבתים לרצועות הוא אך ורק ביחס לקדושת הבתים שהיא קדושת כתבי הקודש, בזה אמרינן קדושת רצועות לחוד וקדושת הבתים לחוד. ובזמן שהתפילין מונחין בתיק לא חל על הרצועות כי אם דין תשמישין לקדושת הבתים והפרשיות. אך בנוגע למצות לבישת התפילין, שהיא כתיבת שם שמים על הגברא, בזה מעמד הרצועות והבתים שווים.²³ ולפי הנתבאר,

²² ועיין בבאור הלכה (מב ד"ה לגוף הקדשה) שהביא מהפרי מגדים שכתב שהרצועות, לכל הפחות מקום הקשר של הדל"ת וי"ד, הוין בשעת לבישתן גופן קדושה. ונ"מ שאינו יכול לשנותם לדבר חול אח"כ, עיי"ש.

²³ ונראה דלכ"ע הרצועות הוין חלק מעיקר מצות הנחת התפילין, דמי שהניח תפיליו בלא רצועות, או שקשרן והדקן בדבר אחר, לא קיים המצוה. וכ"ע לא פליגי גבי עיקר הרצועות של הקשר של יד ושל ראש שהן חלק מן המצוה, וכמו שמצינו שמברכים עובר לעשייתן על השל יד קודם קשירתן, ועל השל ראש קודם הידוקן. ולא פליגי אלא ביחס ליתר הרצועות והכריכות סביב הזרוע והאצבע. דעיין בטור בהלכות תפילין (אורח חיים סימן כה) בשם הרא"ש שהכריכות סביב הזרוע אינן חלק מן המצוה: "וראיתי לא"א ז"ל שמיד אחר שקשר של יד על הזרוע היה מניח של ראש קודם שהיה כורך הרצועה סביב זרועו שהיה אומר כיון שברכה שניה חוזרת גם על של יד ומטעם זה אין להפסיק ביניהם יש למעט ההפסק בכל מה שיוכל והכריכה סביב הזרוע אינה מן המצוה הילכך טוב לאחר אותה עד לאחר שיניח ש"ר". אולם, המגן אברהם (שם:יח) חולק וסובר שהכריכות הוין חלק מעיקר המצוה, וממילא צריכין לכרכן קודם הנחת השל ראש ולכרכן בעמידה: "אחר שקשר - ובכוונות איתא שהאר"י כרך קודם שהניח של ראש שסובר שהכריכה מצוה היא ועשאה מעומד". ועיין בשיעורי הגרי"ד על תפילין סת"ם

מובן היטב שהשם על הקשר של הרצועות קובעת קדושת התפילין בלבישתן, ואתי שפיר שיטת רש"י.

הנה נתבאר שחלות קדושת תפילין תלוייה וקשורה במצות הנחתן. לצד זה, יש להוכיח שגם עיקר קיום מצות הנחתן תלוי בחלות קדושתן, וכמו שנבאר לקמן.

ז. היסח הדעת וברכת לשמור חוקיו

שנינו בשלהי פ' לולב וערבה (סוכה מו.): "תניא, תפילין, כל זמן שמניחן מברך עליהן, דברי רבי. וחכמים אומרים: אינו מברך אלא שחרית בלבד וכו', רבנן דבי רב אשי, כל אימת דמשמשי בהו מברכי". ולכאורה שיטת רבנן דבי רב אשי תמוה, דתינח שיטת רבי והחכמים, דלדעת שניהם מברכים עובר לעשייה דאהנחה. לא פליגי אלא לענין הגדרת מצות תפילין, אם המצוה בכל פעם ופעם שמניחן, או אם המצוה להניח תפילין בכל יום ויום. אך לכ"ע מצותן בהנחתן. אבל לרבנן דבי רב אשי צ"ע מדוע נברך כל אימת דמשמשי בהו.²⁴ וכי איזה מצוה הוא מקיים במשמוש זה כדי לברך עליו.

ועיין בתוספות (שם ד"ה דכל אימת) שהרגישו בזה וחדשו דמשמוש בתפילין הוה מצוה כדי שלא להסיח דעתו מהם: דכל אימת דמשמשי מברכי - דמצוה למשמשי בהן שלא יסיח דעתו דבפרק קמא דיומא (ד' ז:): ילפינן מציץ ומה ציץ שאין בו אלא אזכרה אחת. אמנם ערבן ערבא צריך, דעל פני הדברים מצות תפילין היא מצות הנחתן, והאיסור הסח הדעת אינו אלא פרט ותנאי במצוה זו, ומהיכי תיתי לברך עליו ברכה בפני עצמה.²⁵

וציצית (דף נו) שהביא שהגר"ח הקפיד לכוון הג' כריכות סביב האצבע קודם שהניח השל ראש.

ועיין בשיעורי הגרי"ד על סת"ם (דף לח) שחילק בין קדושת הרצועות כשהן מחוברות לבתים לבין כשהן מנותקין. אך לפי מה שבארנו, החילוק הוא בין קדושת הרצועות בשעת לבשיתן לבין רצועות שלא בשעת לבשיתן, ואינו תלוי כלל בחיבור לבתים.

²⁴ ועיין ברי"ף (ח:): שהביא שיטת רבנן דבי רב אשי. ועיין בהגהות מיימוניות ד: שהביא שהספר התרומה והסמ"ג פסקו כרבנן דבי רב אשי.

²⁵ ועיין בפסקי הרא"ש (מנחות לו). שהביא שיטת הר"י ששיטת רבנן דברי רב אשי לברך על כל משמוש הוא דוקא "כשממששין בהן להחזירם למקומם אם שנשטו ממקום הנחתן". לדעת הר"י אה"נ שאין שום מחייב לברך על משמוש גרידא דאין בזה שום קיום במצות תפילין. רק היכא שנשטו ממקום הנחתן וזקוקים למעשה הנחה אחר, אז מברכים על ההנחה. וכעין זה העיר הכסף משנה (ד: ז).

ועיין בהמשך דברי התוספות שם שנסתפקו אם מברכין ברכת להניח או ברכת לשמור את חוקיו: "ולא אתפרש מאי הוא מברך אם מברכין לשמור את חוקיו כמו שמברכין בתר דמסלקין תפלתו או להניח כמו שמברכין בשעת הנחה כדאיתא בהקומץ רבה (מנחות דף לז. ושם) דהכא הרי מונחין ועומדין ומסתברא דמברכין לשמור חוקיו כמו דמברכין לשמור בתר דמסלקין תפלתו כדאיתא פרק בא סימן (נדה דף נא:):".

אלא דגם זה תמוה, ממה נפשך, אם ברכת לשמור את חוקיו אינה ברכת המצוה, הרי בתחילת דבריהם כתבו התוספות שהמחייב של הברכה הוא מצות המשמוש כדי שלא יסיח דעתו, וא"כ בעינן ברכת המצוה. אלא על כרחך ברכת לשמור את חוקיו הוה ברכת המצוה. אבל גם זה צ"ע, דמקור ברכה זו הוא הבני מערבא שמברכים בתר דמסלקין תפילתן. ואם ברכת המצוה היא, איך שייך ברכת המצוה בשעת הסרתן, שהיא לאחר קיום וגמר המצוה?

ואיברא דעצם שיטת הבני מערבא טעונה הסבר. דעיין בנדה (נא:): במתניתין: "כל הטעון ברכה לאחריו - טעון ברכה לפניו, ויש שטעון ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו. גמ'. לאתווי מאי? לאתווי ירק. ולרבי יצחק דמברך אירק, לאתווי מאי? לאתווי מיא. ולרב פפא דמברך אמיא, לאתווי מאי? לאתווי מצות. ולבני מערבא דמברכי בתר דסליקו תפיליהו אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חוקיו, לאתווי מאי? וכו'". ומבואר שם שרק בתפילין מברכים עליהם לאחר עשייתם, ולא בשאר מצוות, וכמו שכתבו התוספות שם (ד"ה ולבני מערבא) בשם רבינו תם.²⁶ וצ"ע מאי שנא מצות תפילין משאר מצוות התורה.

ויעויין בדברי התוספות שם (ד"ה ולבני מערבא) שפירשו בשיטת הבני מערבא שמברכים דוקא כשמסלק התפילין סמוך לשקיעה משום שאסור ללבוש תפילין בלילה: "ולבני מערבא דמברכי כי מסלקין תפיליהו

²⁶ ועיין בחידושי הרמב"ן (נדה נא: ד"ה ולבני מערבא) שדן בזה אם מברכים ברכת לשמור את חוקיו גם בשאר מצוות. ועיי"ש שצדד לומר שאכן מברכים על גמר המצוות לבני מערבא, אלא שבשאר מצוות מברכים בנוסח 'לשמור מצותיו' ובתפילין מברכים 'לשמור חוקיו': "אלא נראה לבני מערבא ה"ה לכל המצוות שטעונות ברכה לאחריהן, וזה שאמרו בירושלמי אתיא כמ"ד בחוקת תפילין לא הקפידו אלא על הלשון דלשמור חקיו אבל שאר כל המצוות אין מברכין אלא לשמור מצותיו וכו' אבל בגמר מצוה בכל מצוה נגמרת מברכין היו ודמייא להו להלל ומגלה ותורה בצבור, וראינו לרבינו האי גאון ז"ל שכתב בהא דבני מערבא לא נהגינן הכי במתיבתא ומיהו אי בעי אינש למיעבד כבני מערבא שפיר דמי".

לשמור חוקיו - אומר ר"ת דעל תפילין לבד הווי מברכי לשמור חוקיו דקרא (שמות יג) דושמרת את החוקה הזאת למועדה ס"ל לבני מערבא דבתפילין כתיב כדאמר בירושלמי אבל ציצית כי קמסלק מעליו ליכא מאן דמברך ותפילין נמי דוקא כשמסלקן סמוך לשקיעת החמה שמחויב לסלקן כדאמר בהקומץ רבה (מנחות דף לו:): הניח תפילין לאחר שקיעת החמה עובר בעשה דכתיב ושמרת את החוקה והשמר דעשה עשה אבל ציצית אף על גב דפטור בלילה ליכא איסור ואין חייב לסלקן ובשמעתין הוי מצי למימר לאתויי ציצית אלא דניחא למינקט ריחני משום דפסיקא דאכל ריחני אין מברך אחריה וכו' ואף על גב דשבת לאו זמן תפילין הוא מכל מקום אין מברך עליהם כשמסלקן ע"ש עם חשכה דאין חייב לסלקן דנפקא לן (שם) מלאות על ידך יצאו שבתות ויו"ט שהן גופן אות". אלא דאכתי אינו מיושב כל צורכו, דמה בכך שאסור להניח בלילה לענין עיקר מצות תפילין עד כדי כך שנדרוש ברכה על מעשה סילוקן. ועוד, הרי כמה ראשונים סוברים דיש לברך ברכת לשמור חוקיו גם כשאין חיוב להסירן.²⁷ וכן צ"ע בעצם שיטת רבנן דבי רב אשי שמברכין לשמור חוקיו כל אימת דממשמש בהו, וצ"ע.

הגרי"ד הלוי סאלאווייציק עמד בשיטת רבינו תם והציע "שהיסוד לאיסור הנחת תפילין בלילה הוא מפני שכאשר האדם מעוטר בתפילין,

²⁷ עיין בטור (או"ח סימן כט) שהביא דברי רב האי גאון שמי שרוצה לברך לשמור חוקיו על סילוק התפילין יברך, וזאת למרות שאנן פסקינן שלילה זמן תפילין הוא, ועל כרחך אין הברכה מטעם איסור הלבישה בלילה: "וראיתי כתוב על שם רב האי גאון הרשות בידו אם ירצה לברך מברך ואני תמה דודאי כיון שאינו חייב לברך אם יברך הוי ברכה לבטלה". ועיין בבית יוסף (שם וראיתי) שטרח להוקים דברי רב האי באופן שיש איסור בלשבתן, אך בתירצו האחרון משמע שגם אם אין חיוב להסירם מחמת איסור עדיין יש מקום לברך: "אי נמי דכיון דבני מערבא הווי מברכי אף על גב דאנן לא סבירא לן כוותיהו הבה לברך אין מוחין בידו כיון שיש לו אילן גדול להתלות בו".

וכעין זה הביא הבית יוסף (אורח חיים כה ד"ה כתבו הגהות מיימון) שהעידנא נוהגין לסלק התפילין ב'ובא לציון' ב'יהי רצון שנשמור חוקיך' ומשום שיטת הבני מערבא. הרי ששייך שיטתם גם כשאין חיוב להסיר התפילין: "ועכשיו נהגו העולם להניח תפילין עליהם עד אחר קדושת ובא לציון ושמעתי שנכון להסירם בשעה שאומר יהי רצון מלפניך שנשמור חוקיך ומצותיך וכו' משום ההיא דבני מערבא (ברכות מד:): שהיו מברכין על חליצת תפילין אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חוקיו ואף על גב דסבירא לן שאין לברך על חליצתן כמו שיתבאר בסימן כ"ט מכל מקום כיון דבהא מילתא ליכא ברכה שפיר דמי למיעבד רמז לסברת בני מערבא". אך הבית יוסף לשיטתו לעיל, שטרח להוקים דברי רב האי גאון באופן שיש חיוב הסרה, דחה מנהג זה מכל וכל: "ולוי נראה דאין טעם וריח בדבר זה דכיון דאידיחיא לה סברת בני מערבא למה נעשה רמז לה והעושה רמז לה נראה שסובר דלא אידיחיא לגמרי".

הוא מחויב בקדושה יתרה, ושעות הלילה מופקעות הן מניהוג קדושה זו. לכן איסור זה נלמד מ'ושמרת את החקה הזאת', פסוק העוסק בחיוב לשמור קדושת תפילין". והוסיף הגרי"ד לבאר, ששמירת קדושת תפילין אינה רק כדי להימנע מאיסור, אלא דיש בה קיום במצוות תפילין עצמה.²⁸ אולם, לפי מה שנתבאר לעיל ביסוד הקשר שבין קדושת תפילין ומצות לבישת תפילין, נראה שקדושת התפילין אינה רק תנאי וקיום בעלמא במצות התפילין. עיקר מצות תפילין אינו מעשה הלבישה והנחה, אלא התייחסות הגברא כלפי קדושת התפילין, שיחול קדושתן עליו, כמו שכתב הרמב"ם בד: כה: "קדושת תפילין קדושתן גדולה היא שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו הוא עניו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובישיחה בטילה ואינו מהרהר מחשבות רעות אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק, לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום שמצותן כך היא".

והנראה בזה, דכיון דעיקר מצות תפילין הוא הקדשת הגברא על ידי התפילין, מעשה הלבישה אינו אלא ההיכי תימצוי שיחול קדושתן. החיוב למשמש בתפילין כדי שלא יסיח דעתו מהן, הוה קיום בהתייחסות הגברא כלפי קדושת התפילין ממש כמו לבישתן. משום כן, שפיר מברכין לרבנן דבי רב אשי ברכת המצוה כל אימת דממשמש בהוא, דזהו עיקר מצות תפילין. וכן לבני מערבא מברכים בשעת סילוקן, דהסרתן בזמן שאינו יכול לשמור עצמו בקדושה, הוא ג"כ קיום בהתייחסות הגברא כלפי קדושת התפילין. הרי נתבאר, שלא זו בלבד שקדושת התפילין תלויה במצות לבישת הגברא, כמו שהוכחנו לעיל מהא דאין עושין של ראש לשל יד דוקא בתפילין שלבשן אדם מעולם, וכמו שכתב רבינו מנוח שם, אלא דגם עיקר מצות תפילין תלוי בקדושתן, בהתייחסות הגברא כלפי קדושתן. וממילא מברכין לא רק אהנחתן, אלא גם כל אימת דממשמש בהן לרבנן דבי רב אשי, ובשעת הסרתן לבני מערבא, שהרי הן קיומים בהתייחסות הגברא לקדושת התפילין שעליו, והיא היא מצות תפילין.

ת. הגדרת היסח הדעת בתפילין

ועל פי יסוד זה יש להבין דברי הרמב"ם בענין היסח הדעת. איתא ברמב"ם (תפילין ד: יד) "חייב אדם למשמש בתפילין כל זמן שהם עליו שלא יסיח דעתו מהם אפילו רגע אחד, שקדושתן גדולה מקדושת הציץ

²⁸ שיעורי הגרי"ד על תפילין, סת"ם, ציצית, בענין פטור תפילין בלילה (דף טו).

שהציץ אין בו אלא שם אחד ואלו יש בהם אחד ועשרים שם של יו"ד ה"א בשל ראש וכמותן בשל יד". מבואר מדבריו שהחיוב למשמש בתפיליו ולא להסיח דעתו מהם הוא משום קדושתן. וקצת קשה, אם מצות תפילין היא ללשבן כל היום, כמו שכתב הרמב"ם בהלכה כה, היאך יתכן שחייב לחשוב ולכוון על תפיליו כל רגע ורגע שהן עליו, כדכתב הכא שאסור ל'הסיח דעתו מהם אפילו רגע אחד', תורתו ומלאכתו מה תהא עליהם, וצ"ע.

ועיין בתלמידי רבינו יונה לברכות (יד: ברי"ף ד"ה ולא ישתין) שהקשו כעין זה: "ויש לשאול דאפילו שינת עראי היאך מותר והלא אסור להסיח דעתו מהם. ואומר מורי הרב נר"ו דמתוך דברי הר"מ ז"ל למדנו תירוץ לדבר זה. דודאי היסח הדעת לא הוי אלא כשעומד בקלות ראש ובשחוק אבל כשעומד ביראה ומתעסק בצרכיו אע"פ שעוסק באומנותו ובצרכיו ואין דעתו עליהם ממש לא נקרא זה היסח הדעת. דאלת"ה היאך יוכל האדם להניח תפילין כל היום וה"נ כשמתנמנם ליכא היסח הדעת, דאדרבה באותה שעה עומד יותר דרך מורא ושוכח הבלי העולם, ולפיכך מותר לישן בהם שינת עראי". הרי שפירשו שחלוק דין היסח הדעת בתפילין מדין היסח הדעת בכל התורה. בכל התורה בעינן שלא יסיח דעתו מן המצוה, ואילו בתפילין לא איכפת לן אם יסיח דעתו מהתפילין שעליו, אלא אם יסיח דעתו מלהיות עומד ביראת שמים.²⁹ ולכאורה צ"ע מאי שנא תפילין משאר מצוות. ועוד, הרי רבינו יונה דייק חידוש זה מהרמב"ם, וצ"ב שהרי בהלכה ד: יד כשפסק דין היסח הדעת בתפילין כתב "חייב אדם למשמש בתפיליו כל זמן שהם עליו שלא יסיח דעתו מהם אפילו רגע אחד". הרי שהרמב"ם בהדיא פירש שלא יסיח דעתו מהתפילין עצמן 'שלא יסיח דעתו מהם', וא"כ איך הוציא רבינו יונה חידוש זה מדברי הרמב"ם.³⁰

והנראה בזה, דהנה הרמב"ם הדגיש שהחיוב למשמש בתפילין וכו' היינו משום קדושתן. ולקמן בד: כה כתב שקדושת התפילין היא היא שכל

²⁹ והשוה לריטב"א ראש השנה (יז. ד"ה פושעי) שהביא בשם יש אומרים שאפילו תלמוד תורה הוה היסח הדעת מתפילין: "ויש אומרים שמוזה הטעם אמרו שהעוסק בתורה פטור מן התפילין מפני שיש לו היסח הדעת כשעוסק בתורה ואי אפשר לו לקיים שתייהן". ועיין בהמשך דברי הריטב"א שם שדחה שיטה זו.

³⁰ ועיין בשו"ת משיב דבר (א: 1) שהנצי"ב הביא ראיה דוקא מדברי הרמב"ם האלו נגד החידוש של רבינו יונה.

זמן שהתפילין בראשו וכו' הוא עניו וירא שמים וכו' לפיכך מצותן על היום. ומכיון שהחיוב למשמש ואיסור היסח הדעת שניהם משום קדושת התפילין, וקדושת התפילין היא קידוש הגברא על ידי התפילין בזה שהוא ירא שמים וכו' כשהן עליו, נמצא שהאיסור הוא להסיח דעתו מלהיות עניו וירא שמים ולא לימשך בשחוק ובשיחה בטילה, דהיא היא קדושת תפילין. ממילא אין חיוב תמידי לחשוב על הבתים והחפצא של תפילין שעליו, אלא לכוון דעתו בקדושת תפילין, דהיינו בגברא עצמו שהוא ירא שמים ועניו וכו'. ובזה אתי שפיר מאי דחלוק דין היסח הדעת בתפילין מהיסח הדעת בכל התורה. בשאר מצוות, היסח הדעת תלוי בקיום המצוה שהוא במעשה המצוה או בחפצא של המצוה, משא"כ תפילין דעיקר קיום מצותן הוא בקדושת התפילין והשפעתן על הגברא הלובשן, וכמו שנתבאר.³¹

והנה נראה לפי"ז, שאם הגברא אינו בר הכי להיות מושפע מקדושתן באופן שביאר הרמב"ם שם בד: כה, הרי הוא מופקע ופטור ממצות תפילין. ויש כמה ראיות לכך כדלהלן.

ט. חיוב חינוך בתפילין

תניא במסכת סוכה (מב.) "תנו רבנן: קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר - אביו לומדו תורה וקריאת שמע". ומדויק שבשאר המצוות הנזכרות שם, מתחילים בחינוך משעה שהקטן יודע לקיים מעשה המצוה. בלולב משיוודע לנענע, בציצית משיוודע להתעטף. אך בתפילין בעינן שהקטן יודע לשמור תפילין, ולא סגי בכך שיוודע להניחן ולקשרם. ועיין ברמב"ם בפרק ד מהלכות תפילין הלכה יג שפסק כן: "קטן שיוודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין כדי לחנכו במצות". ונראה ששאני תפילין, לפי הנתבאר, שכיון שעיקר מצות הנחת תפילין הוא משום קדושת התפילין והשפעתן על הגברא, קטן שמופקע מלהיות ירא ועניו בהיות

³¹ עוד יש להעיר בענין היסח הדעת, דהנה הרמב"ם הביא הק"ו מהציץ מהגמ' יומא (ח.) ומשמע שפסק שדין זה דאורייתא כדין כל ק"ו. אלא דלפי"ז תקשה עליו קושיית התוספות שם (ח. ד"ה ומה) "תימה לי ליפרך מה לציץ שכן השם הוא בגלוי תאמר בתפילין שהן מחופין עור". אך נראה שאינו קושיא כלל לדעת הרמב"ם לפי מה שפירשנו שעיקר קדושת תפילין אינו קדושת הבתים והפרשיות, כי אם קדושתן על יד לבישתן. דבזה לא שייך הפירכא שהן מחופין, דזה אינו נוגע אלא לקדושת הבתים. וכן אם נפרט שהקדושה על ידי לבישה נובעת מהשם ה' נסתלק הפירכא מאיליו, וכמו שהעירו התוספות בעצמם שם, שהשם שמים הכתוב על הבית של ראש ההקשרים אינו מחופה.

תפיליו עליו הרי הוא מופקע לגמרי ממצות תפילין, והוה כאילו אינו יודע להניחן. משא"כ בשאר מצוות שחינוכן תלוי אך ורק בעשייתן.³²

ועיין בעיטור (שער א, דף סא טור ג) שפירש שהברייתא עוסק בגדול: "ומסתברא לן דהאי קטן גדול בן י"ג שנה הוא וכו' אבל בתפילין לא מחייב אא"כ יודע לשמור תפילין וכיון שיודע לשמור מדאורייתא מחייב ומתניתין דקתני קטנים פטורים מן התפילין גדולים שאין יודעין לשמור קאמר". יוצא לפי"ז שהשיעור של "יודע לשמור תפיליו" אינו דין מיוחד במצות חינוך, אלא שיעור בעצם החיוב בתפילין לגדול בר-חיובא. ועיין בהגהות רעק"א לש"ע (א"ח לז: ג) שתמה על שיטת העיטור: "תמוה לי הא זה מדינא חייב בתפילין" והיאך פוטרין אותו. אך עיין בשו"ת תשובות והנהגות (כרך ב סימן כט) שביאר שלדעת העיטור כל זמן שהגדול אינו יודע לשמור תפיליו בקדושה הרי הוא מופקע ממצות תפילין והוה דינו כקטן לגבי מצות תפילין,³³ ודלא כשאר מצוות התלויות במעשם, וכמו שנתבאר.³⁴

י. פטור מצטער

הרמב"ם (תפילין ד: יג) חידש דמצטער פטור מן התפילין: "חולי מעים וכל מי שלא יכול לשמור את נקביו אלא בצער פטור מן התפילין וכו' מצטער ומי שאין דעתו מיושבת ונכונה עליו פטור מן התפילין שהמניח תפילין אסור לו להסיח דעתו מהן וכוליה". ועיין בכסף משנה (שם ד"ה

³² ועיין מה שפירשו הראשונים ב"יודע לשמור תפיליו". הספר התרומה והסמ"ק פירשו שלא יישן בהן ולא יפיח בהן. אך רש"י סוכה מב. (ד"ה לשמור תפילין): "לשמור תפילין - שלא יכנסו בהן לבית הכסא". ונראה שנחלקו בהגדרת השיעור הנמוך לשמירת קדושת תפילין.

³³ וז"ל התשובות והנהגות (כרך ב סימן כט) "בעיטור גופא נראה שמפרש שבתפילין אפילו הגדיל פטור, ושיעור קטנות לתפילין אפילו בן י"ג נקרא קטן כל זמן שאינו יכול לשמור תפילין".

³⁴ יש לחקור בדעת העיטור אם כוונתו שאסור לקטן להניח תפילין מכל וכל ואפילו בתורת חינוך, וממילא הברייתא עוסקת בגדול, או שכוונתו שהברייתא עוסקת בחיוב מצות תפילין וממילא דין זה שייך רק לגדול. לענ"ד כוונתו כהצד השני, ואשר על כן אין לדייק מדברי העיטור שהקטן אסור בלבישת תפילין, רק שאפילו גדול אינו חייב בתפילין עד שיודע לשמור. אך עיין בדרכי משה (לז: ב) שאמנם דייק כהצד הראשון: "והמנהג כדברי בעל העיטור שאין הקטנים מניחין תפילין עד שיהיו בר מצוה דהיינו בן שלש עשרה שנים ויום אחד". ולכאורה דין זה נובע מקדושת תפילין שאסור לקטן ללבשן כלל. על כל פנים, עיין בבית יוסף (א"ח לז: ג ד"ה קטן) שדחה הבנת העיטור משום דאין להוציא הברייתא מפשוטה.

מצטער) שהביא מרכיני מנוח שהקשה על הרמב"ם, מאי שנא תפילין, דמצטער פטור, משאר מצוות דאמרינן "מצטער אבעי ליה ליתובי דעתיה". וכתב רבינו מנוח דשאני תפילין "משום היסח הדעת". אך עדיין צ"ע בדעת הרמב"ם דמנא ליה לחדש פטור מצטער בלי מקור וראיה מכרעת לא בבבלי ולא בירושלמי, וכן הקשה הכסף משנה שם.³⁵ אולם נראה שהרמב"ם אזיל לשיטתו, שהרי נימק פטור מצטער באיסור היסח הדעת, ולקמן בד: יד כתב שאיסור היסח הדעת הוא משום קדושתן, וכד: כה כתב שקדושתן הוא בהשפעתן על דעת הגברא להיות עניו וירא ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה ואינו מהרהר מחשבות רעות וכו'. ולכן פסק, שמי שמופקע מלהיות מושפע מקדושת התפילין, כגון מצטער שאין דעתו מיושבת עליו, ה"ה מופקע לגמרי ממצות תפילין ואינו בר חיובא בההיא שעתא כלל, וכמו שנתבאר שמצות תפילין היא משום קדושתן.

והנה מכל הנ"ל נתבאר שמצות הנחת תפילין וקדושת התפילין קשורים בעיקר יסוד דינם, ובג' דרכים בפרט: א. קדושת התפילין אינן חלים לגמרי כי אם בשעת הנחתן, כדאיתא באין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. וביסוד הדבר הסברנו שקדושת תפילין היינו 'כי שם ה' נקרא עליך' דהיינו רק בשעת לבישתן. ב. שגם בשעת לבישתן קדושת תפילין אינה ממוקדת בחפצא של התפילין גרידא, כי אם בגברא הלובשן. וכן ראינו שהרמב"ם אפיין קדושת תפילין על יד השפעתן על הגברא, ושהיסח הדעת בתפילין הוא היסח הדעת מלהיות ירא, ולא מהחפצא של תפילין. ג. מצד מצות הגברא, המצוה אינה במעשה ההנחה וקשירה גרידא אלא בהתייחסות הגברא כלפי קדושתן. ולפיכך פסקו רבנן דבי רב אשי לברך כל אימת דממשמש בהו. ויש להביא עוד ראיות מהדינים המיוחדים של תפילין כדי להוכיח יסוד הקשר שבין קדושת התפילין ומצות הנחתן על גברא.

³⁵ עיי"ש בכסף משנה שרבינו מנוח הביא ראיה מדברי הירושלמי (ברכות ב:ג) והכס"מ דחאה: "וכתב עוד מדאמרי' במדרש שהיה חושש בראשו לא היה מניח תפילין של ראש משמע דמצטער פטור מהתפילין עכ"ל. ואף על פי שיש להשיב על ראיה זו דשאני התם שהצער היה בא לו מצד הנחת התפילין אילו היה מניחן מ"מ קצת סמך הוא". ועיין בהערות הגר"א שג"כ ציין לדברי הירושלמי שם.

ועיין בב"ח (א"ח לח ד"ה כתב הרמב"ם) שדחק להוקים דברי הרמב"ם במצטער שאינו יכול ליישב דעתו: "מצטער זה שאין דעתו נכונה עליו כלומר דאי אפשר ליה ליתובי דעתיה דכשבא ליישב דעתו חוזר ומצטער ואין דעתו נכונה עליו אם כן איכא היסח הדעת ופטור". אבל לפי מה שבארנו אין צורך לכך, שעצם זה שהוא מצטער הוה הפקעה מחיוב תפילין, דהשתא אינו בר חיובא בהמצוה כלל.

יא. לועג לרש

איתא ברמב"ם הלכות תפילין (ד: כג) "לא יהלך אדם בבית הקברות ותפילין בראשו, ואפילו בתוך ארבע אמות של מת או בתוך ארבע אמות של קבר צריך לחלוץ תפיליו עד שירחיק ארבע אמות, ולא ילבש אדם תפילין עד שיכסה ערותו וילבש בגדיו". ומשמע דהחשש ללועג לרש היינו רק באופן שהגברא לבוש בתפיליו, כשהם מונחין על ראשו, אבל אם הוא תופס תפיליו בידו, אינו בכלל לועג לרש. וכן יש לדייק ממה שכתב הרמב"ם כאן ש'צריך לחלוץ תפיליו' חוץ לד' אמות, ולא כתב שצריך לגוללן או להשאירן מחוץ לד' אמות. ואילו בד' יז גבי האיסור ליכנס לבית הכסא קבוע הקפיד להוסיף "חולץ תפיליו ברחוק ד' אמות וגוללן בבגדו וכו' ויזהר שלא תצא רצועה". וכן בד' יח גבי בית הכסא עראי הקפיד לכתוב "לא יכנס בהן כשהן גלולין אלא חולצן ונותנן לחבירו לשמרן". וע"כ גבי לועג לרש אין איסור להכניס התפילין לתוך ד' אמות כשהן תפוסין בידו, ודוקא כשהן עליו אסור.³⁶

ועיין ברמב"ם בהלכות ספר תורה (י:ו), דגבי לועג לרש בספר תורה כתב: "לא יאחז אדם ספר תורה בזרועו ויכנס בו וכו' לבית הקברות אף על פי שהוא כרוך במטפחות ונתון בתוך התיק שלו". הרי גבי ספר תורה פסק שיש לועג לרש בעצם מציאותו של הספר תורה בבית הקברות, ואינו תלוי במצות קריאתה,³⁷ ואילו בתפילין פסק שהאיסור הוא דוקא כשהן בראשו, ולמה חילק? אולם, לפי מה שנתבאר שעיקר קדושת התפילין הוא הגברא הנתקדש על ידי לבישת התפילין, שפיר י"ל שלא חל איסור לועג לרש

³⁶ ולפי"ז יוצא שהאיסור להכניס תפילין לבית הכסא נובע מדין כבוד כתבי הקודש, וזה שייך גם בקדושת הפרשיות והבתים, ולפיכך אסור להכניסם לבית הכסא. אבל ללועג לרש שהוא משום חלישת הדעת של המתים, לזה לא איכפת לן בקדושת הבתים, אלא בקדושת תפילין שהיא בלבישתן.

³⁷ מהסוגיא בברכות (יח.), שהיא מקורו של הרמב"ם, משמע שאין איסור בהכנסת ס"ת לבית הקברות אלא דוקא בקריאת הס"ת שם: "לא יהלך אדם בבית הקברות ותפילין בראשו וספר תורה בזרועו וקורא, ואם עושה כן עובר משום לועג לרש חרף עושהו". אך הרמב"ם חידש שעצם הכנסת הס"ת והוייתו שם הוה לועג לרש. ועיין בכסף משנה (תפילין י: ד"ה ולא יקרא בו) שעמד בזה ופירש בדעת הרמב"ם "דאחיזת ספר תורה בזרועו אע"פ שאינו קורא בו מצוה היא ואית בה משום לועג לרש". משמע שאין לועג לרש אלא בקיום מצוה. אך מפשטות דברי הרמב"ם נראה שהלועג לרש הוא משום קדושת החפצא, וכן הוא מוכח מזה שכל הדינים באותה הלכה שם נובעים מקדושת הס"ת. ועוד, היכן מצינו מצוה באחיזת ספר תורה? אך עיין בתוספות מגילה (לב. ד"ה בלא) שג"כ חידשו מצות אחיזת ס"ת, וצ"ע.

כשהן תפוסין בידו, אבל בס"ת שקדושתו מחמת עצמו, עצם הספר גורמת לעג למתים.³⁸

וכי האי גוונא כתב המאירי בבית הבחירה לברכות (כג. ד"ה דברי הללו) לענין בית הכסא: "דברים הללו נאמרו בתפלין מפני שהפלטת קדושתן אינן אלא במקומן, ר"ל בראש ובזרוע, אבל שאר ספרים שקדושתן בעצמן ואינן מקום קבוע לקדושתן לא ראש ולא זרוע, לא יפנה עמהם כלל, אלא צריך להנין מכל וכל ואפילו ספרי הגדה ומדרש". דוקא משום שקדושת התפלין היא רק במקומם על הראש והזרוע, מותר להכניסם תפוסין בידו, משא"כ ספרים שאינן קדושתם תלוי כלל בקיום מצות הגברא, אסור להכניסם מכל וכל.³⁹

יב. תפילין בעי גוף נקי

גרסינן בשלהי במה טומנין (שבת מט.) "אמר רבי ינאי: תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים. מאי היא? אביי אמר: שלא יפיח בהן. רבא אמר: שלא יישן בהן". רובם ככולם, הראשונים פירשו שגוף נקי היינו שישמור את גופו שלא יפיח וכדומה כשהוא מלוכב בתפילין, וכן שכתב הרמב"ם בד:טו: "תפילין צריכין גוף נקי שיהיה שלא תצא ממנו רוח מלמטה כל זמן שהם עליו, לפיכך אסור לישן בהם לא שינת קבע ולא שינת עראי".⁴⁰

³⁸ וצ"ע מדברי הרמב"ם בהלכות אבל יד:יג. ששם משמע אפילו אם התפילין תפוסין בידו. אולם נראה שכוונת הרמב"ם שם שהתפילין מונחין על ידו, דהיינו שהוא לבוש בתפילין של יד, וא"כ יוצא שלא כדעת הגר"א (הגהות הגר"א א"ח כג:א) שבתפילין של יד מותר ליכנס לבית הקברות מפני שהן מכוסין. ועיין ברמב"ם תפילה ה:ה שבמקום שרצה לומר שהן אחוזין בידו כתב כן במפורש שהן אחוזין ולא סתם בתפילין בידו: "ובכל מקום לא יאחז תפילין בידו וספר תורה בזרועו ויתפלל מפני שלבו טרוד בהן". וכן בהלכות שבועות יא:יא "הדיינין שהשביעו בלא נקיתת חפץ בידו הרי אלו טועים, וחוזר ונשבע וספר תורה בידו, ואם אחז תפילין בידו והשביעוהו אינו חוזר ונשבע שהרי אחז תורה בידו וכמו ספר הן". הרי שבמקום שרצה לומר תפוסין בידו כתב אחוזין בידו, ואילו 'תפילין בידו' סתם משמע הנחה על ידו. אך עיין בשבועות יא:יב, וצ"ב.

³⁹ וכעין זה איתא ברמב"ם (תפילין ד:טז) שפסק שהאיסור לישן בתפילין הוא דוקא כשהן עליו אבל לא כשהן תפוסין בידו: "היו תפילין כרוכין בידו מותר לישן בהן אפילו שינת קבע". ועיין ברש"י (סוכה כו.) שפירש להיפך בסוגיא שם, ועיין בהשגת הראב"ד ד:טז ובהגהות מיימוניות ד:ג).

⁴⁰ ועיין בתוספות ב"ב (י: ד"ה אלא) "וכן בפרק במה טומנין (שבת דף מט. ושם) דאמר תפילין צריכין גוף נקי כאלישע לא צדיק כאלישע קאמר אלא גוף נקי שידע ליהרהר שלא

אולם המאירי בברכות (יד.) פירש שבעינן גוף נקי מעבירות, וחידש על פי זה דמעיקר הדין אין ללבוש תפילין כי אם לאחר התשובה, ואולי דוקא בעשרת ימי תשובה: "בתלמוד המערב הזכירו במקצת חכמים שהיו נוהרים שלא להניחם אלא בימים ידועים בשנה והיה בהם מי שלא היה מניחם אלא אחר שבאו עליו יסורים ונתרפא שהיה חושב בעצמו שמרקן היסורים את עונותיו והיו סומכים זה למה שני' הרופא לכל תחלואיכי הגואל משחת חייכי המעטרכי חסד ורחמים. וראה איך הפליגו בכונה כלומר שהן צריכין גוף נקי מעבירות ומהרהורים ואין ראוי להניחם אלא לאחר התשובה וקצת חכמים נוהגים להניחם בימים שבין ר"ה ליום הכפורים אחר התשובה והטבילה והוודויין וכן הדבר נכון בעיניי". והלא דין זה תמוה, דמהיכי תיתי שנדרוש גוף נקי מעבירות לקיום מצוות? הרי ישראל אף שעבר עבירה מכל מקום ישראל הוא ובר קיומי מצוות הוא, ומנא ליה להמאירי לחדש דין זה ולהפקיע מצות תפילין חוץ מעשרת ימי תשובה?

ויש לומר לפי מה שבארנו שעיקר קדושת התפילין חלין על ידי לבישת הגברא, ועוד שקדושת התפילין חלין על הגברא עצמו, אשר על כן בעינן גברא כשר ונקי מעבירות ומנוקה מעוונות כדי שיחול עליו קדושה זו. התפילין אינן חפצא של קדושה שהגברא מניח, אלא הגברא הוא המחיל קדושתן על ידי הנחתם, והרי הוא חלק מעצם קדושת התפילין. ממילא בעי שהוא בעצמו, כחלק מקדושת התפילין, יהיה טהור ומנוקה מעוון, מידי

ישן בהם ושלא יפיח בהם קאמר". ועיין בר"ן שבת (כב. ברי"ף) שכתב שזהו השו"ט בגמ' "פירוש למאי הלכתא בעי כאלישע וכי מי שאינו צדיק כמותו לא יניח תפילין. ואמר אביי לאו לענין חסידותו אלא לענין זריזותו וזהירותו דאיהו אדם גדול וזריז בהם היה שהרי אירע לו בהן נס גדול כדמפרש בגמ' אלא לומר שצריך שיחול עליו להעמיד עצמו בשעת הרוח". אבל הגאונים חולקים וסוברים (שערי תשובה סימן קנג) שאכן הגמ' שם דורשת צדיק כאלישע בעל כנפשים, אלא שדרישה זו היא דוקא בשעת השמד: "ואם בא אדם לומר תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים כך פירשו חז"ל במה דב"א בשעת השמד שגזורים כל המניח תפילין ינקרו את מוחו אמרו חכמים כל היודע עצמו שהוא צדיק גמור כאלישע בעל כנפים שעשו לו נס בשעת השמד ומסר עצמו למיתה יניח תפילין ואם לאו אל יביא עצמו לירי סכנה וכו' מכאן אתה למד שלא שנו חכמים תפילין צריכין גוף נקי אלא בשעת השמד ולא בזמן אחר". וכן כתב רבינו חננאל (שבת קל:). ולכאורה הגאונים הגבילו הדרישה לצדיק כאלישע בעל כנפים לשעת השמד משום דא"ל לפטור כל העולם ממצות תפילין. ועיין בריטב"א (קידושין לא. ד"ה ויש שדוחין) שהפקיע נשים ממצות תפילין מדין גוף נקי: "תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים ונשים אינן נקיות לא נקיות גוף ולא נקיות דעת". ולכאורה לדעתו הדרישה לגוף נקי כוללת יותר משלא יפיח בהן וכדומה, שהרי היא דורשת דעת נקיה גם כן.

דהוה אקלף שבעינן עור בהמה טהורה. וכמו שקדושת הבתים לא יחול על עור בהמה טמאה, כך קדושת התפילין לא יחול על גברא בר עבירות. ולפי"ז יוצא שעברין מופקע לגמרי ממצות תפילין, כיון שאינו בר הכי שיחול קדושת תפילין עליו. ואתי שפיר שיטת המאירי במה שפירש גוף נקי כמנוקה מעבירות, ומובן היטב מה שהפקיע עבריינים ממצות תפילין.⁴¹

יג. משאוי על ראשו

איתא בבא מציעא (קה): שאסור להשיא משאוי על גבי תפיליו: "תניא: היה נושא משאוי על ראשו ותפילין בראשו, אם היו תפילין רוצצות - אסור, ואם לאו - מותר. באיזו משאוי אמרו - במשאוי של ארבעת קבין. תני רבי חייה: המוציא זבל על ראשו ותפילין בראשו - הרי זה לא יסלקם לצדיקין, ולא יקשרם במתניו - מפני שהוא נוהג בהן מנהג בזיון. אבל קושרם על זרועו במקום תפילין". ועיין ברש"י (שם ד"ה רוצצות) שפירש

⁴¹ כעין שיטת המאירי שדורש גוף נקי מעבירות מצינו בשיטת רש"י במחזור ויטרי (סימן תקיד) בשם המדרש שדורש שהלובש יהיה תלמיד חכם: "כת' בשימושא רבה. לא אכשר לאחותי תפילין אלא מאן דקרי בתורה נביאים וכתובים. ותלמוד. בתורה. בספר בראשית. בנביאים. בספר שמואל. בכתובים. בספר תילים, ואי הוי במשנה שפיר דמי. מסייעא ליה מתנית' לדשמואל. בן חמש שנים למקרא בן עשר למשנה. בן שלש עשרה למצות. אמר רבא והוא דידע לתרגומי בכולהו. דכת' ולמדתם. ושמרתם. ועשיתם. וקשרתם. אם אין למידה אין שמירה. אם אין שמירה אין עשייה. אם אין עשייה אין קשירה: עד כאן לשונם". ועיי"ש שהעיר שלכאורה זה נגד הגמ' שלנו: "אמנם בתלמוד שלנו לא מצינו כל זה. אלא אדרבה וכו' קטן הודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין. אף על גב שלא למד במשנה רק שיהא נקי לשומרם בטהרה כאלישע בעל כנפים וכו' ואין לסמוך על דבריהם בדבר שתלמוד שלנו חולק עליהם. הילכך כל אדם טהור וזריז לשמור אותם בטהרה יניחם עליו ויאריך ימים ושנים בנעימים".

והנה האורחות חיים (הלכות תפילין) הביא ק"ו מהגאונים, לשיטתם כנ"ל שרק בשעת השמך בעינן גוף נקי, שגם מי שאינו נקי מעוונות יכול לקיים מצות תפילין, שכיון שהוא יכול לפתוח ס"ת ולקרות בו קל וחומר שיכול להניח תפילין שהן מחופין עור ואין בהם אלא פרשת קריאת שמע: "ואם לחשך אדם לומר תפילין צריכים גוף נקי כאלישע בעל כנפים לית הלכתא הכי דלא ניתנה תורה למלאכי השרת והכי פ' ההוא בשעת השמך הוה ואם ירצה לסמוך על הנס צריך גוף נקי שלא יישן בהם ולא יפיח בהם שאם לא כן תמה על עצמו והלא ס"ת גדול בקדושה ובטהרה שיש בו כמה פרשיות וכמה שמות ואתה פותח וקורא בו ק"ו בתפילין שמכוסין בעורותיהן וק"ש הכתובה בתפילין אדם קורא אותה בכל יום". אבל לפי מה שבארנו ביסוד קדושת תפילין שקדושתן חלין על הגברא הלובש אותן, הרי פירכא: מה לתפילין שקדושתן חלין על גופו, משא"כ בקדושת ס"ת שקדושתה ממוקדת בחפצא של ס"ת גרידא ואינו שייך לגברא הקורא בו. דוקא משום שקדושת התפילין חלין על הגברא בעינן גוף נקי, ודו"ק.

"רוצצות - מתמעכות תחת המשא. ואם לאו - שהוא קל או שאינו מוטל עליהן, מותר". לדעת רש"י איסור זה הוא דוקא באופן שהמשאוי מונח על גבי התפילין והתפילין מתמעכות תחתיו. לכן, אין איסור בדבר אם המשאוי קל ואפילו הוא על גבי התפילין או אם הוא כבד כשאינו מונח ממש על גבי התפילין. ומשמע שהאיסור הוא משום בזיון התפילין, כעין הסיפא של רבי חייא במוציא זבל על ראשו.

אך עיין בהמשך הסוגיא שם בשיטת דבי שילא: "משום דבי שילא אמרו: אפילו מטפחת שלהן אסור להניח על הראש שיש בו תפילין. וכמה? אמר אביי: אפילו רבעא דרבעא דפומבדיתא". ועיין ברש"י (שם ד"ה אסור) "אסור - להניח לשם משאוי על הראש בשעה שתפילין במקומן מונחין". משמע, הן מדברי רש"י והן מפשטות הסוגיא, דאליבא דבי שילא אסור להניח שום משאוי, ואפילו דבר קטן של כל שהוא, על הראש בשעה שתפילין במקומן, ואפילו אם המשאוי אינו במקום התפילין. כלומר, דבי שילא חולקים על הת"ק בתרתי. חדא, דאסרו דבר קל בכלל, ועוד שאסרוהו אפילו שלא במקום התפילין.⁴² וא"כ צ"ע איזה איסור יש בזה, הלא המשאוי אינו נוגע כלל בתפילין כדי לבזותן?

והנה לפי מה שבארנו לא קשה מידי, דקדושת התפילין אינה בבתים ובפרשיות גרידא אלא בצירוף הגברא הלוכשן, כמו שמצינו דבעינן שיהיה גופו נקי מעבירות וכדומה, וקדושת התפילין חלין על הגברא על ידי הלבישה. ועל כן נראה שביזוי קדושת תפילין אינו רק אם המשאוי הוא על הבתים ממש, כי אם על מקום קדושת התפילין, וזהו הגברא הלוכשן. לפיכך גם משאוי על ראשו בשעה שהוא לובש תפילין הוה כמשאוי על גבי התפילין, שהרי קדושת התפילין כוללת הגברא שלוכשן.

והנראה עוד בזה, דהנה הרמב"ם חידש שמותר ללבוש כובע אפילו באופן שהוא מונח על גבי התפילין (תפילין ד:כג): "אבל צונף הוא מצנפתו על תפיליו". ועל פני הדברים פסק זה תמוה, דמצד אחד פסק הרמב"ם שדרך משאוי אסור אפילו שלא על גבי התפילין, ומצד שני פסק

⁴² וכן הביא הביאור הלכה (א"ח מא:א ד"ה ואפילו) בשם המטה יהודא: "ואפילו מטפחתו - עיין בט"ז שכתב דלדעת הטור אין אסור במטפחת וכן במשא שהיא פחותה מד' קבין כ"א בשרוצץ ודוחק התפילין עי"ז אבל אנו אין לנו אלא דברי השו"ע דבכל גווני אסור דהוי גנאי לתפילין עי"ז (מטה יהודא)". וכן משמע מדברי הרמב"ם תפילין ד:כג "הנושא משוי על ראשו חול תפילין של ראש עד שיסיר המשוי אפילו מטפחת אסור להניח על הראש שיש בו תפילין". הרי שהאיסור הוא להניח משוי "על הראש שיש בו תפילין".

שדרך מלבוש מותר אפילו ממש על גבי התפילין.⁴³ ועיין בב"ח (מא:ג) שציידד להתיר לבישת הכובע ואפילו יש בו ד' סאין ואפילו אם התפילין רוצצות תחתיו. ועיין בב"י (שם) שהביא מהרא"ש ורבינו יונה שאין גנאי בכובע מפני שהוא דרך מלבוש. וצ"ע דהיאך ליכא גנאי בכך שהתפילין מתמעכות תחת הכובע, ומה איכפת לן אם מצד הגברא הוא דרך לבישה. אך נראה לפי הנתבאר, דכיון דעיקר קדושת התפילין הוא הקדשת הגברא שפיר דיינינן דין משאוי מצד הגברא ולא מצד החפצא של הבתים. הרי מצד הגברא, שבו קיים עיקר קדושת התפילין, הכובע הוה מלבוש ולא משאוי, ולא איכפת לן במה שהחפצא של הבתים נתמעכים תחת הכובע.

יד. מעבירין על המצוות וברכת עוטר ישראל

כעין יסוד זה מצינו בדברי הנמוקי יוסף (הלכות ציצית יב.): "אותם שמתעטפים בטלית גדול כיון שאין דרך להתעטף אלא אחר כל המלבושים ושנתנו מקטוריהם בראשיהם מצות תפילין באה לפניו תחלה ומברכים עליהם תחלה לפי שאין מעבירין על המצוות". ולכאורה דבריו תמוהים דהיאך עובר על המצוות בזה שהוא נותן מקטורין בראשו בלא להניח תפילין, ומה בכך שימתין להניחן לאחר זמן. ובגמ' לא מצינו ענין מעבירין על המצוות בתפילין כי אם היכא שפגע בתפיליו ממש, כגון שפגע בשל ראש קודם השל יד, אבל כאן שנתן מקטורין על ראשו דרך מלבוש היאך מעביר על מצוות תפילין בכך.

ועיין בבית יוסף ריש הלכות תפילין (אורח חיים כה:א ד"ה ואחר שנתעטף) שתמה כן על הנמוקי יוסף: "ואיני מבין דבריו היאך באה מצות תפילין לפניו על ידי שלבש כל מלבושיו ושנתן מקטורין בראשו לשאם יאחר הנחתם לעטיפת ציצית יהיה מעביר על המצוות". אך לפי הנתבאר שקדושת תפילין ממוקדת בשינוי מעמד הגברא על ידי לבישתו, נראה שעצם הגעתו למקום התפילין בנתינת מקטורין על ראשו דרך לבישה בבוקר, הרי זה כאילו פגע בחפצא של התפילין ממש. ושפיר עובר על המצוה אם נותן מקטורין בראשו בלא לבישת התפילין.

⁴³ וכן הביא המשנה ברורה (מא:ד) מהחיי אדם: "אף דהוא מונח על התפילין אין בזה בזיון לתפילין כיון שהוא דרך מלבוש". אך עיין במקורות וצינונים על הרמב"ם מהדורת פרנקל (ד:כג) שדייקן שהגר"א הביא כמקור לדברי הרמב"ם מצנפת דכה"ג ועטרת דוד. וא"כ משמע שהגאון פירש בדת הרמב"ם שההיתר בדרך מלבוש הוא דוקא אם הכובע אינו מונח על התפילין ממש, כעין הציץ ועטרת דוד.

וכי האי גוונא איתא בשיטת הרא"ש שהעיד עליו הטור (אורח חיים כה) שדקדק להניח תפיליו על סדר ברכת השחר בעוטר ישראל בתפארה: "וראיתי לא"א ז"ל שהיה מדקדק להניחם כשהיה מסדר הברכות והיה מסדרם זה אחר זה עד עוטר ישראל בתפארה ואז היה מניחם ומברך עוטר ישראל בתפארה לפי שהתפילין נקראין פאר שנא' פארך חבוש עליך". וקצ"ע במנהג הרא"ש, שהרי בגמרא (ברכות ס:) מבואר להדיא שברכת עוטר ישראל היא ברכה על פריסת סודר על רישיה: "כי פריס סודרא על רישיה לימא ברוך עוטר ישראל בתפארה". וכל הראשונים תמים דעים עם זה שמברכים על כיסוי הראש בסודר או בכובע. עיין בתוספות (שם ד"ה כי פריס) שכתבו "הוא הדין לכל כובע ולכל כיסוי". ועיין בבית יוסף (אורח חיים סימן מו) שפירש "שטעם ברכה זו לפי שאסור להלך בגילוי הראש וכו' ואפילו לדברי המפרש שאינו אסור לילך בגילוי הראש מכל מקום מודה דמדת חסידות היא שלא לילך בגילוי הראש". וא"כ צריך עיון על הרא"ש שפירש שהברכה באה על לבישת התפילין שנקראין פאר.

ועל פי מה שנתבאר י"ל, דכיון שקדושת תפילין חלין על הגברא על ידי לבישתן, המחייב של המצוה הוא עצם התלבשתו בבוקר, וכשמגיע דרך לבישה לראשו שהוא מקום התפילין, בהנחת כובעו בראשו, בההיא שעתא חייב בתפילין. אין כוונת הרא"ש לחלוק על פירוש הגמ' וש"ר, שגם לדעתו ברכת עוטר ישראל היא על כיסוי הראש, אלא דבהנחת כובעו על סדר לבישה נתחייב במצות תפילין, ושפיר דקדק הרא"ש להניח תפיליו על סדר הברכות ועל סדר לבישתו בבוקר.

טו. מעיד עדות שקר בעצמו

שנינו בפרק היה קורא (ברכות יד:) "אמר עולא: כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין - כאילו מעיד עדות שקר בעצמו. אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כאילו הקריב עולה בלא מנחה וזבח בלא נסכים", והביאו הרמב"ם בהלכות תפילין (ד:כו), עיי"ש. וקשה, למה הביא הגמ' הך דין דמעיד עדות שקר דוקא לענין תפילין, ומדוע לא אמרו כן גבי ציצית שג"כ נזכרין בפרשת קריאת שמע. ועיין בתוספות שם (ד"ה ומנח) שכתבו שדוקא בתפילין "דעיקר קריאת שמע ותפלה שייכי בתפילין". וצ"ב מאי שנא תפילין מציצית לענין זה.

ונראה שחלוק דין תפילין, שקדושת התפילין היא במה שהגברא נתקדש בהם, דבשעה שהוא לובשן הוא ירא ועניו ומפנה לבו לדברי האמת וכו', ובזה אמרינן דאם הגברא קורא קריאת שמע בלא תפילין, דאז הוא

בעצמו אינו ראוי לקבל עול מלכות שמים ביראה, אזי הוא ממש מעיד עדות שקר בעצמו. משא"כ בציצית דמצותן אינן נוגעת למעמד וקדושת הגברא בעצמו, ואינן אלא מעשה המצוה שהוא עושה, על זה לא נאמר שהוא מעיד עדות שקר בעצמו.

זאת ועוד, דמדברי ר' יוחנן יוצא שלא רק שהעיד עדות שקר בעצמו, כי אם דעצם הקריאת השמע פגום וחסר. ועיין ברש"י שם (ד"ה כאילו) שפירש שהקורא ק"ש בלא תפילין "אינו גומר את המצוה". ונראה שגם זה הוא דין מיוחד בתפילין ואינו שייך לציצית. דוקא תפילין שמשפיעין על הגברא בקדושתן ומלבישין אותו ביראת שמים ועניויות, בזה י"ל שהקורא ק"ש בלי תפילין הרי הוא כאילו קרא בקלות ראש ובלי יראת שמים, ונמצא שעצם הק"ש פגום.⁴⁴

טז. קרקפתא דלא מנח תפילין

ואמנם מצינו עוד דין מיוחד בתפילין, דאמרינן בראש השנה (יז). "פושעי ישראל בגופן מאי ניהו? אמר רב: קרקפתא דלא מנח תפילין". ומדוייק הוא שהגמ' אפיין גברא דלא מנח תפילין כפושע בגופו. לכאורה גם מי שלא נטל לולב או לא ישב בסוכה או לא לבש ציצית הוה פושע בגופו, שגופו עביד עבירה. והן לדברי רבינו חננאל (שם) והרי"ף (שם ד). שפירשו הך סוגיא בגברא שלא הניח תפילין מעולם ואפילו פעם אחת, והן לדעת ר"ת (ספר הישר חי' תרעה) שפירשו ב"מי שאינו רוצה להניח תפילין אלא מואס במצוה ובוועט בה", צ"ע מאי שנא גברא דלא מנח תפילין דהוה פושע בגופו מגברא שלא קיים שאר מצוות?

ואכן עיין בריטב"א (שם ד"ה פושעי) שמכח זה הסיק שאה"נ כל מי שעובר במצות עשה דרך מרד הוה בכלל פושעי ישראל בגופו: "פושעי

⁴⁴ ועיין ברמב"ן בסוגיית אלישע בעל כנפים (שבת מט. ד"ה מאי טעמא), שהקשה דאם בשעת השמד אין חיוב לקיים מצוות עשה, למה מסר אלישע את נפשו לקיים מצות תפילין. ותירץ שם "שהיה מוסר עצמו למיתה שלא לבטל מעליו מלכות שמים". וצ"ע, הלא אלישע היה יכול לקבל עליו עול מלכות שמים בקריאת שמע בלא תפילין, וכל שכן במקום פקוח נפש. אלא על כרחך, עצם הקבלת עול מלכות שמים הוא פגום בלי תפילין. וכן הוא מבואר מהמשך הסוגיא בברכות (יד:): "ואמר רבי יוחנן: הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלמה יפנה ויטול ידיו, ויניח תפילין ויקרא קריאת שמע ויתפלל, וזו היא מלכות שמים שלמה". ועיין בריש ספר המצוות לרס"ג שהביא מצות תפילין כקיום בקבלת עול מלכות שמים: "את ה' אלקיך תירא, ואותו תעבוד בתפלה, ערב, ובקר וחדוהו, באות, וטוטפת לתהלה".

ישראל בגופן קרקפתא. וכו' והוא הדין והוא הטעם לשאר מצות עשה שבגופו שהיה מורד בהם לעולם כגון ק"ש ותפלה". ובסוף דבריו ביאר שפושעי ישראל בגופן היינו בעובר עון שחייבין עליו כרת, אלא דנתחדש בזה שגם מי שעובר בעשה דרך מרד אית ביה קצת עונש כרת: "והוי יודע דעון פושעי ישראל בגופן היינו בעבירה שיש בה כרת אלא שאמר שמגיעין סעיפי עבירה זו אפילו לעובר על מצות עשה דרך מרד וראוי עליהם קצת כרת בנפשו ולהיות מצפצף ועולה". יוצא לפי"ז שפושעי ישראל בגופן אינו הלכה מיוחדת בתפילין כלל, אלא דין בכל חיובי כריתות ובביטול עשין דרך מרד.⁴⁵

אך רוב מנין ובנין של הראשונים סוברים שדוקא בתפילין אמרינן 'פושעי ישראל בגופן'. וכ"כ ברמב"ם הלכות תשובה ג:ה. ואשר על כן הדרא קושיא לדוכתא: מה ראו על ככה שרק קרקפתא דלא מנח תפילין הוא הפושע בגופו? אך לפי מה שבארנו י"ל שכיון שעיקר מצות תפילין הוא בקידוש הגברא על ידי לבישתן להיות עניו וירא שמים ומפנה לבו לדברי האמת, דוקא בזה אמרינן דהוה פושע בגופו.⁴⁶

⁴⁵ וכן כתב הר"ן (שם ד. ברי"ף ד"ה בינונים).

⁴⁶ והנראה עוד בזה שקדושת תפילין אינה קדושת הבתים כי אם קדושת הגברא על ידי התפילין, דהנה איתא בברכות (ו.) שהקב"ה לובש תפילין: "אמר רבי אבין בר רב אדא אמר רבי יצחק: מנין שהקדוש ברוך הוא מניח תפילין - שנאמר נשבע ה' בימינו ובזרוע עזו; בימינו - זו תורה, שנאמר: מימינו אש דת למו, ובזרוע עזו - אלו תפילין, שנאמר: ה' עז לעמו יתן". רב האי גאון (הובא בשיטמ"ק וברשב"א שם) פירש שאין כוונת הברייתא שהקב"ה לובש תפילין אלא שהקב"ה הראה לו למשה קשר של תפילין ועשייתו במראית העין: "ולענין מה שאמרו הקדוש ברוך הוא מניח תפילין, פי' רב האי גאון ז"ל זה לשונו הכי פירשו רבנן שהראה הקדוש ברוך הוא למשה קשר תפילין והנחת תפילין ולימדו במראית העין". אך הרשב"א הקשה עליו מהמשך הגמ' ורימזו לפירוש אחר בדברי הברייתא: "עד כאן לשון רב האי גאון ז"ל ומיהו מאי דקאמרי תפילין דקודשא בריך הוא מאי כתיב בהו, קשיא טובא לפירוש זה בעיני, ויש לשאר החכמים ענין אחר נעלם בזה והאלהים יראנו איזה הדרך ישכון אור". ועיין ברבינו בחיי על התורה (שמות יג:טז) שפירש שהתפילין מרמזין על מידותיו של הקב"ה: "וזהו סוד מצות תפילין: החכמה והבינה הגדולה והגבורה כנגד ד' פרשיות שבתפילין, גם שי"ן של ד' ראשים, והתפארת הם התפילין עצמן, וזה סוד המאמר: (ברכות ו א) שהקב"ה מניח תפילין, והנצח וההוד כי כל הרישי"ן של ג' ראשים והאחרונה הוא קשר של תפילין, וזהו שאמרו: (להלן לג, כג) "וראית את אחורי", הראהו קשר של תפילין וכו". וכעין זה בחידושי האגדות לר' עזריאל (ברכות ו.). יוצא לפי"ז שכוונת הגמ' ב'הקב"ה לובש תפילין' היא על מדותיו של הקב"ה בכבודו ובעצמו. אין כוונתם, אפילו על דרך משל, שהקב"ה לובש בתים ורצועות. וצ"ע דאם כוונתם על מידותיו מה ענין זה ללבישת תפילין? וע"כ כמו שבארנו, שגם בתפילין של בני ישראל עיקר קדושתן אינה בבתים, כי

יז. מעשה ההנחה וקדושת הגברא

והנה לפי יסוד זה במצות תפילין וטיב היחס שבין התקדשות הגברא וקדושת החפצא של תפילין יש ליישב שיטת הרמב"ם שהקפיד מאד שלא להפסיק בין הנחת השל יד והנחת השל ראש. לדעת הרמב"ם עצם ההפסק הוה עבירה, למרות שתפילה של יד ותפילה של ראש הוין ב' מצוות נפרדות. דהנה לפי הנבאר יסוד מצות תפילין הוא התקדשות הגברא על ידי לבישתן והשם שמים הכתוב עליו על ידי התפילין של יד ושל ראש ביחד. ולזה בעינן הנחת השל יד עם השל ראש בלי הפסק, מידי דהוה אכותב אזכרה מן האזכרות שפסק הרמב"ם (תפילין א:טו) "הכותב את השם אפילו מלך ישראל שואל בשלומו לא ישיבנו". והן הן דברי הרמב"ם במפסיק בין תפילה של יד לתפילה של ראש (ד:ו): "אסור לו לספר ואפילו להשיב שלום לרבו עד שיניח של ראש ואם סח הרי זו עבירה".⁴⁷

והנראה עוד בזה, שכל הך דינא שהגברא נתקדש על ידי התפילין הוא דוקא כשלושב תפילין של יד עם תפילין של ראש, דאז כתוב עליו שם שמים. וכן הוא מדוייק בלשון הרמב"ם בד:כה: "קדושת תפילין קדושתן גדולה היא שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו הוא עניו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה ואינו מהרהר מחשבות רעות אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק". ודקדק הרמב"ם לכתוב 'כל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו' להדגיש שלקדושה זו בעינן שיהיה מלושב בתפילין של יד עם התפילין של ראש. ובזה אתי שפיר שיטת הרמב"ם דהגם שבדיעבד הנחת תפילה אחת בלא חברתה הוה קיום מצוה, מ"מ עיקר מצות תפילין, וקיום המצוה בשלימותה, הוא קידוש הגברא, ולזה בעינן שתיהן.⁴⁸ ולפיכך פסק הרמב"ם שאסור להפסיק בין הנחת השל

אם בקידוש הגברא. וזהו ההקבלה למידותיו של הקב"ה, בלי שום קשר ללבישת בתים ורצועות.

⁴⁷ נחלקו הראשונים אם מפסיקים לענות אמן ולקדושה. עיין ברבינו מנוח שם (ד:ו ד"ה ואם שח) שסובר שמפסיקין לכן "ודוקא שיחת חולין אבל לקדוש ואמן מצוה היא בידו". אך לפי מה שבארנו שענין ההפסק בין תפילין של יד ושל ראש הוא מדין הפסק בכתיבת השם, לכאורה אין להפסיק כלל אפילו לרבר שבקדושה, דהגם שאינו מפסיק לשיחת חולין, מכל מקום הרי הוא מפסיק בכוונת כתיבת השם. ועיין ברא"ש (הלכות תפילין ריש סימן טו) שכתב שאין מפסיקין כלל: "ואף ליהא שמייה רבה ולקדושה ולענות אמן אין להפסיק".

⁴⁸ ועיין בשו"ת משיב דבר (א:ו) שלפי כמה ראשונים האיסור היסח הדעת בתפילין הוא דוקא בתפילין של ראש. ודייק הנצי"ב (שם) שמדברי הרמב"ם מבואר שהאיסור הוא בין

יד ולבישת השל ראש, ושמברכין ברכת להניח על שתיהן ביחד, וכמו שנתבאר.

בתפילין של ראש ובין בתפילין של יד. ולפי הנתבאר לעיל שהאיסור היסח הדעת הוא דוקא מקדושת הגברא, עם מה שנתבאר כאן שקדושת הגברא הוא דוקא על ידי לבישת שתיהן, השל יד והשל ראש, הרי פשוט שלדעת הרמב"ם האיסור היסח הדעת שייך בשתיהן, דבעינן שתיהן להחיל עיקר קדושת התפילין.